

T.C.
ADİYAMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM VE MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÂRİCÎLİK VE VEHHÂBÎLİK MUKAYESESİ

İsmail TURAN

Danışman
Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR

ADİYAMAN-2021

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Hâricîlik ve Vehhâbîlik Mukayesesi

İsmail TURAN

Adıyaman Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Kelam ve Mezhepler Tarihi Bilim Dalı

Temmuz 2021, ii + 96 sayfa

Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından yaşanan hilâfet tartışmaları Müslümanlar arasında ilk fırkalaşmanın temellerini oluşturmuştur. Hâricîlik, hilâfet tartışmalarının neden olduğu siyasî mücadelelerin en yoğun yaşandığı dönemde radikal dinî görüşlerle ortaya çıkarak yaşananlara teolojik bir boyut kazandırmıştır. Hâricîler bütün siyasî faaliyetleri akide ekseninde değerlendirdikleri için farklı siyasî görüşleri akidevi bir farklılık olarak telakki etmişlerdir.

Hâricîlerle bazı ortak yönleri bulunan ve 18. yüzyılda Arabistan'da ortaya çıkan Vehhâbîler ilk olarak Necid bölgesinde faaliyetlerde bulunmuş daha sonra İslâm dininin en kutsal bölgesi olan Hicaz topraklarına hükmetmişlerdir. Vehhâbîlik, dinî konularda getirmiş oldukları yeni yorumlar ile çok tartışılmıştır. Vehhâbîler yoğun faaliyetler sonucunda İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında taraftar kazanmışlardır.

Bu çalışmada biri İslâm mezhepleri tarihinde ilk ortaya çıkan fırka olarak kabul edilen Hâricîlik ile günümüze nispeten daha yakın bir tarihte ortaya çıkan Vehhâbîlik hareketinin her açıdan mukayesesi yapılmaya çalışılmıştır. Tekfir, şiddet ve ötekileştirme ile özdeşleşen biri klasik diğeri ise modern döneme ait iki fırka siyasî, sosyolojik ve teolojik olarak mukayese edilmiştir. Aynı coğrafya ve sosyokültürel ortam içerisinde ortaya çıkan bu iki fırkanın benzer fikir ve eylemler geliştirdikleri görülmüştür. Kendinden olmayanın doğal düşman olarak görüldüğü bu sosyokültürel atmosferin bir sonucu olarak iki fırkanın da tepkisel ve şiddet yanlısı bir tutum sergilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hâricîlik, Vehhâbîlik, Mukayese, Tekfir, Şiddet

ABSTRACT
Master Thesis
The Comparison of Kharijism and Wahhabism
İsmail TURAN
Adiyaman University
Graduate Education Institute
Department of Basic Islamic Sciences
History of Kalam and Sects
July 2021, iii + 96 sayfa

The caliphate discussions that took place after the death of the Prophet (pbuh) formed the basis of the first faction among Muslims. In the period when the political struggles caused by the caliphate debates were most intense, the Kharijism emerged with radical religious views and added a theological dimension to the experiences. Since the Kharijites evaluated all political activities on the axis of creed, they considered different political views as an creed difference.

The Wahhabis, who had some commonalities with the Kharijites and emerged in Arabia in the 18th century, first engaged in activities in the Nejd region and later ruled the Hejaz lands, the holiest region of Islam. Wahhabism has been discussed a lot with its new interpretations on religious issues. As a result of intense activities, Wahhabis gained supporters in different geographies of the Islamic world.

In this study, it has been tried to compare the Kharijite, one of which is considered to be the first sect in the history of Islamic sects, and the Wahhabism movement, which emerged relatively recently, in every aspect. Two sects, one classical and the other belonging to the modern period, identified with takfir, violence and othering, were compared politically, sociologically and theologically. It has been observed that these two sects, which emerged in the same geography and socio-cultural environment, developed similar ideas and actions. As a result of this sociocultural atmosphere in which the non-self is seen as a natural enemy, it has been determined that both sects exhibit a reactive and pro-violent attitude.

Keywords: Kharijism, Wahhabism, Comparison, Takfir, Violence

ÖNSÖZ

Hâricîlik ve Vehhâbîlik hareketleri, İslâm mezhepleri tarihinde son dönemlerde sık sık beraber zikredilen iki fırkadır. Genelde ülkemizdeki araştırmacılar, yazarlar ve âlimler bu iki fırkayı birlikte değerlendirmektedir. Bu iki fırkanın birbirinin devamı olduğu ve birçok noktada aynı düşündükleri kabul edilmektedir. Birçok tez, makale ve kitapta beraber zikredilen ve değerlendirilen bu iki hareket ile ilgili müstakil bir mukayese çalışması gerçekleştirilmemiştir. Bu tez çalışmasıyla Hâricîlik ve Vehhâbîliğin doğuşu, yayılması, sosyolojik arka planları ve görüşleri toplu olarak sunulmaya çalışılmış; benzer ve farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Böylelikle sık sık beraber kullanılan ve bazen de birbirinin yerine kullanılan bu iki hareket hakkında derli toplu ve müstakil bir çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde Hâricîliğin doğuşuna ortam hazırlayan siyasî süreç, Hâricîliğin ortaya çıkışı, ilk faaliyetleri, sosyolojik altyapısı ve fırkaları üzerinde durulmuştur. Bu bölümde İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk siyasî ayrılıkların Hâricîliğin doğuşuna nasıl etki ettiği ve Hâricîliğin ortaya çıkış süreci incelenmiş, Hâricîliğin dinî ve sosyolojik tahlilleri yapılmıştır. İkinci bölümde ise Vehhâbîliğin dinî referanslarına kısaca değinilmiş, Vehhâbîliğin teşekkül süreci ve faaliyetleri incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca Vehhâbîliğin çöl tabiatıyla özdeşleşen sosyolojik özellikleri ortaya konulmuştur. Üçüncü ve son bölümde ise Hâricîliğin ve Vehhâbîliğin itikadi görüşleri detaylıca ele alınmış, benzer ve farklı yönlerine dikkat çekilmiştir. Ayrıca fikhî konulara genel yaklaşımlarına değinilmiş ve bazı fikhî görüşlerine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise iki fırkayla ilgili ulaşılan genel kanaatlere yer verilmiştir.

Bu tezi hazırlarken bana her türlü kolaylığı sağlayan, tecrübesiyle yol gösteren ve desteğini esirgemeyen kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Hamdi GÜNDOĞAR'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez yazma sürecinde sayısız yardımını gördüğüm yüksek lisans arkadaşım İlyas İNAN'a, beni teşvik edip cesaretlendiren aileme ve dostlarıma teşekkür ederim.

İsmail TURAN

2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
KISALTMALAR	vii

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİCİLİK

1.1. BİR FIRKA ADI OLARAK HÂRİCİLİK.....	2
1.2. HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNA ORTAM HAZIRLAYAN SİYASİ SÜREÇ	3
1.3. HARİCİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK FAALİYETLERİ	10
1.3.1. Cemel Savaşı, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı ve Hz. Ali'den Ayrılma.....	10
1.3.2. Nehrevan Savaşı	15
1.3.3. Hâricîlerin Düzenlediği Suikastler ve İslâm Tarihindeki Diğer Faaliyetleri	18
1.4. HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNUN DİNİ VE SOSYOLOJİK TAHLİLİ.....	19
1.4.1. Bedevilik ve Asabiyet	20
1.4.2. Literal Okuma ve Zahirilik	25
1.4.3. Cehalet ve Taassup	26
1.5. HARİCİ FIRKALARI	27
1.5.1. Ezarika	29
1.5.2. Necedât	30
1.5.3. Sufriyye.....	31
1.5.4. İbaziyye.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

VEHHÂBİLİK

2.1. VEHHABİLİĞİN OLUŞMASINA ZEMİN HAZIRLAYAN DİNİ ETKENLER	35
2.1.1. Ahmed b. Hanbel (H.164-241/780-855)	37
2.1.2. İbn Teymiyye (H.661-728/1263-1328).....	38
2.2. VEHHABİLİĞİN SİYASİ VE TARİHİ ARKA PLANI	41
2.3. VEHHABİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ	42
2.3.1. Muhammed b. Abdülvehhâb.....	43

2.3.2. Vehhâbîliğin Gelişimi, Faaliyetleri ve Günümüzdeki Durumları.....	45
2.4. VEHHABİLİĞİN DOĞUŞUNUN DİNİ VE SOSYOLOJİK TAHLİLİ.....	48
2.4.1. Bedevilik ve Asabiyet	48
2.4.2. Dini ve Ahlâkî Çöküntüye Karşı Tepki.....	51
2.4.3. İlmi Derinlikten Uzaklık	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCİLİK VE VEHHABİLİĞİN ÖZELLİK VE FİKİRLERİNİN MUKAYESESİ

3.1. TEVHİD-İMAN ANLAYIŞLARI VE İMAN-AMEL İLİŞKİSİ.....	54
3.2. BÜYÜK GÜNAH, TEKFİR VE ŞİDDET.....	57
3.3. ALLAH'IN SIFATLARI VE HALKU'L-KUR'ÂN	64
3.4. RÜ'YETULLAH VE ŞEFAAT	67
3.5. KADER VE İRADE.....	68
3.6. HİLAFET VE YÖNETİM ANLAYIŞLARI.....	70
3.7. el-EMRU bi'l-MA'RUF ve'n-NEHYU ani'l-MÜNKER	73
3.8. HİCRET	76
3.9. FIKHİ GÖRÜŞLER	79
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	86
ÖZGEÇMİŞ.....	96

KISALTMALAR

ASAM:	: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
b.	: Bin (Oğlu)
bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed:	: Editör
h.	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
KSÜİFD	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi
KURAMER	: Kur'an Araştırmaları Merkezi
ra	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
sav	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trs	: Tarihsiz

GİRİŞ

AMAÇ VE YÖNTEM

İslâm mezhepleri tarihinde tekfir, şiddet ve ötekileştirme denilince akla ilk gelen hareket ve mezhep Hâricîlik olmuştur. Bu nedenle günümüzde de birçok örgüt ve hareket için Hâricî nitelendirilmesi yapılmaktadır. Hâricîlikten önce de Müslümanlar karşı karşıya gelmiş, aralarında savaşlar olmuş ve kan dökülmüştür. Ancak Hâricîlerin ortaya çıkışından önceki bu kargaşa ve fitne ortamı siyasî fikir ayrılıkları nedeniyle yaşanmış ve bu olaylar yaşanırken gruplar karşılıklı olarak birbirlerini tekfir etmemişlerdir. Hâricîler ise siyasî olayları akidevi bir zemine çekmiş, kendileriyle aynı düşünceyi taşımayanları kitlesel olarak tekfir ederek kan dökmeyi kendileri için devamlı ve meşru bir hale getirmişlerdir. Böylelikle Hâricîlik ismi, tekfir ve şiddet ile özdeşleşmiştir. Bundan dolayı Müslümanlar arasında ortaya çıkan herhangi bir fırka insanları dinin dışına çıkarmada fazlaca istekli olduğunda, iman sınırlarını daralttığı ve insanların genelini tekfir ettiğinde o fırka da Hâricî olarak nitelendirilmiştir. Bu nitelendirilmenin en çok yapıldığı fırkalardan biri Vehhâbîlik'tir. Vehhâbîler daha ortaya çıktıkları ilk andan itibaren muhalifleri tarafından Hâricî olarak adlandırılmıştır. Hâricîlik ve Vehhâbîlik ilişkisi, benzer ve farklı yönleri ortaya konması gereken önemli bir araştırma alanı olarak önümüzde durmaktaydı.

Bu çalışmada günümüzdeki birçok radikal örgüt ve yapıya ideolojik olarak kaynaklık ettiği, birbirlerinin düşünsel ve eylemsel olarak devamı olduğu sıklıkla dillendirilen Hâricîlik ve Vehhâbîliğin benzer ve farklı yönlerinin tespiti amaçlanmıştır. Bu iki fırkanın fikri arka planları üzerinde durulmuş, düşünce ve eylemleri mukayese edilmiştir. Bu çalışmadaki amaç Vehhâbîliğin Hâricîliğin devamı olduğunu veya Vehhâbîlerin Hâricî olduğunu ispatlamak değildir. Bilakis iki fırkanın düşüncelerinden ve ortaya koydukları somut faaliyetlerden benzer ve farklı yönlerini objektif bir şekilde ortaya çıkarmaktır.

Çalışmada iki fırkanın mukayeseesi yapılırken mümkün oldukça kendi kaynakları kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak kendi kaynaklarının olmadığı veya yeterli gelmediği konularda başka kaynaklar kullanılmıştır. Fırkalar sadece bazı alanlarda mukayese edilmemiş, bütüncül bir bakışla konuya yaklaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİCİLİK

1.1. BİR FIRKA ADI OLARAK HÂRİCİLİK

Çoğulu Havâric olan Hâricî kelimesi, bulunan bir yerden veya durumdan dışarı çıkmak anlamına gelen “h-r-c” fiilinin ismi failine nispet ekinin eklenmesiyle oluşturulmuş bir terimdir. İsfahani’ye göre bazı Müslümanlara Havaric denmesinin nedeni onların imama itaatin dışına çıkmalarıdır.¹ Cürcânî, Havâric’i “sultanın izni olmadan öşür alan kimseler” olarak tanımlamaktadır.² Şehristânî “toplumun görüş birliği ile aralarından seçtiği ve haktan ayrılmayan devlet başkanına karşı ayaklanan her insan Hâricî ismiyle anılır”³ tespitiyle kelimenin terim anlamına uygun bir tanımlama yapmıştır. Bu tanımlamadan anlaşılacağı üzere isyanın veya başkaldırmanın Râşid Halifelere yahut herhangi bir dönemdeki halifelere yapılmasında bir fark bulunmamaktadır. Bu tanımlamalar genel olup herhangi bir iktidara başkaldıran herkesi kapsayan isimlendirmelerdir. Ancak İslâm tarihinde Hâricî isminin belirli bir fırkanın adı olarak kullanıldığı açıktır.

Bu fırkaya Hâricî isminin niçin verildiği ile ilgili birkaç farklı görüş bulunmaktadır. Bazılarına göre Hz. Ali’nin ordusundan ayrıldıkları için bazılarına göre de insanlardan, dinden ve haktan uzaklaşıp cemaatten çıktıkları için bu tanımlama yapılmıştır. Bu tanımlayamaya verilen anlamlar Hâricîlere muhalifleri tarafından verilmiştir. Hâricîler ise kendilerine Hâricî sıfatının kâfirlerin arasından çıkıp “Allah’a ve resulüne hicret edenler”⁴ oldukları için verildiğini savunmakta idiler.⁵

Hâricîler için Havaric isminin dışında başka isimler de kullanılmıştır. Bunlardan biri muhalifleri tarafından Hz. Peygamber’in (sav) bir hadisinden mülhem verilen Marika

¹ Rağıb İsfahânî, Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü, çev. Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012, s. 335-336.

² Seyyid Şerif Cürcânî, Ta’rifat Arapça - Türkçe Terimler Sözlüğü, çev. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 99.

³ Muhammed Şehristânî, Mîlel ve Nihâl Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 109.

⁴ Nisa: 4/100.

⁵ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Hâricîler”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, s. 169.

ismidir.⁶ Bu isim verilerek hadiste dinden çıktıkları belirtilen grubun Hâricîler olduğu kastedilmiştir.⁷ Hz. Ali'nin ordusundan ayrıldıktan sonra ilk defa, Harura'da toplandıkları için Haruriyye⁸, Sıffin savaşında sonra hakemlerin karar vermesine karşı çıkarak "Hüküm yalnız Allah'ındır" dedikleri için Muhakkime, "Nefislerimizi Allah'a taat uğrunda sattık, yani onları Cennet karşılığı sattık" sözlerinden dolayı da kendilerine "Şurat" denilmiştir.⁹ Ayrıca Harura'da kendilerine Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi lider seçtikleri için Vehbiyye de denilmiştir.¹⁰ Hâricîler, Marika lakabı dışındaki diğer lakapları kabul ederler. Çünkü okun yaydan çıkması [merk] gibi dinden çıkmış [marika] olmayı kabul etmezler.¹¹

İslâm tarihinde ortaya çıkan hiçbir hareket, mezhep ya da ekol oluşturma nedeniyle ortaya çıkmamıştır. Bu zamanla hareketin yayılması ve sistematığının oluşmasıyla gelişim gösteren bir süreç sonunda olmuştur. Yine hemen hemen hiçbir mezhep kendine bir isim vererek ortaya çıkmamıştır. Mezhepler oluşum süreçlerine paralel olarak müntesipleri veya muhaliflerinin düşünce veya eylemleri neticesinde tarihsel koşulların da etkisiyle isimlendirilmiştir.¹²

1.2. HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNA ORTAM HAZIRLAYAN SİYASİ SÜREÇ

İslâm dünyasında tarihi süreç içerisinde birbirinden farklı dinî, siyasî ve fikhî birçok; fırka, mezhep, ekol ve düşünce ortaya çıkmıştır. Bizim öncelikli olarak ele alacağımız Hâricîlik mezhebi genel olarak İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan fırka olarak kabul edilmektedir. Hâricîliğin ilk ortaya çıkan fırka olduğu konusunda bir fikir ayrılığı yokken, Hâricîliğin ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Biz Hâricîliğin ne zaman, hangi olayla ortaya çıktığını ve Hâricîliği daha iyi anlamak için

⁶ Bu hadiste Hz. Peygamber'in (sav) ileride Hâricî olacak kişiler hakkında şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: "Onlar okun avı delip çıkışı gibi İslam dininden çıkarlar." İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Sahîh-i Buhârî Şerhi, çev. İbrahim Tüfekçi, Polen Yayınları, İstanbul, 2016, Hadis No: 6932, XIII, s. 517; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhac, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Polen Yayınları, İstanbul, 2015, Hadis No: 2246, V, s. 230-231.

⁷ Şehristânî, s. 109.

⁸ Abdülkahir Bağdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fırlı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 56.

⁹ Ebu'I-Hasen el-Eş'ari, İlk Dönem İslam Mezhepleri, çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 132

¹⁰ Fırlı, "Hâricîler", s. 169.

¹¹ Eş'ari, s. 132.

¹² Adnan Demircan, Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, (Din Siyaset İlişkisi), s. 11.

öncelikle Hâricîliği doğuran tarihi sürecin iyi anlaşılması gerektiğini düşünüyoruz. Zira hiçbir fikir, mezhep veya hareket tek bir olay ile ortaya çıkmamaktadır, bunlar birçok nedeni olan girift bir süreçtir.

Sahabe arasında yaşanan siyasî olaylara mezheplerin ve hiziplerin bakış açısıyla yaklaşıp tarihe genellemeci ve taraflı bakılmaması gerekir. Bu durum hastalıklı bir tarih anlayışı inşa ederek günümüzdeki sıkıntılara da kaynak oluşturmaktadır.¹³ Ancak biz sahabe arasındaki bu olayların Hâricîliğin doğuş sürecine olan etkisini inceleyeceğimiz için sık sık Hâricîlerin bu konudaki görüşlerine atıf yapacağız.

Hiz. Peygamber (sav) hayattayken Müslümanların ihtiyacı olan her türlü meselede onlara yardımcı oluyor; Müslümanların dinî, siyasî, ekonomik ve askerî konular başta olmak üzere bütün alanlarında onlara yol göstererek rehberlik yapıyordu. Hiz. Peygamber'in (sav) cevap veremediği durumlarda ise inen Kur'ân ayetleri Müslümanlara yapmaları gerekenleri açık bir biçimde ortaya koyuyordu. Asr-ı Saâdet denilen bu devir Kitap ve Sünnet'in, Hiz. Muhammed'in (sav) ilahi ve beşeri dirayeti ile uygulandığı müstesna bir devir olduğu için Müslümanların arasında mezheplerin doğuşuna neden olacak ihtilafların varlığından söz edilemez.¹⁴

Hiz. Peygamber'in (sav) vefatından önce içerisinde bedevilerin de olduğu Arap kabileleri hızla Müslüman olmuşlar ancak İslâm'ın öğretilerini tam olarak benimseyip içselleştirememişlerdir. Geç Müslüman olup İslâm'dan önceki hayatlarındaki alışkanlıklarını ve cahiliye dönemindeki özelliklerini bırakamayanların daha sonraki süreçlerde ilk Hâricî hareketlerinde rol oynadıklarını görüyoruz. Ancak bu konuya ileride "Hâricîliğin Doğuşunun Dinî ve Sosyolojik Tahlili " başlığı altında daha ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz için şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Hilâfet ve imamet konusu Müslümanların Hiz. Peygamber'den (sav) sonra karşılaştıkları ilk sorun olması ve ileride İslâm ümmetinin farklı fırka ve mezheplere ayrılmasına neden olduğu için önemlidir. Hiz. Peygamber'in (sav) vefatının hemen ardından onun yerine Müslümanların liderliğine kimin geçeceği sorusu sorulmaya başlandı. Çünkü Hiz. Muhammed (sav) hem bir peygamber hem de bir devlet başkanıydı. Hiz. Peygamber'in (sav) ashabı bu meselenin önemini çok iyi bildikleri için daha

¹³ Muhammed b. Muhtar Şankiti, Sahabe Arasındaki Siyasi İhtilaflar, çev. Mahmut Aktaş, Cıra Yayınları, İstanbul, 2017, s. 18.

¹⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:1, 1972, s. 219.

Resulullah'ın (sav) cenazesi kaldırılmadan halifenin kim olacağı ile ilgili çalışmalara başladılar.¹⁵

Halife seçmek için hemen Beni Saide Sakife'sinde toplantı yapıldı. Toplantının başlarında Ensar halifenin kendilerinden olması gerektiğini belirtse de yapılan görüşmeler ve istişareler sonucunda Kureyş'ten birinin halife olması kararlaştırıldı. Beni Saide Sakife'sinde Ensar'ın önde gelenlerinin ve Hz. Ömer ile Ebu Ubeyde'nin biatini alan Hz. Ebubekir, daha sonra Ensar ve Muhaciler'in büyük çoğunluğundan biat aldı.¹⁶ Halife seçimi olurken Hz. Peygamber'in (sav) cenazesiyle ilgilenen Hz. Ali, Hz. Abbas, Hz. Fatıma ve diğer Haşimoğulları ilk dönemde Hz. Ebubekir'e biat etmediler. Başta Hz. Ali ve Hz. Abbas olmak üzere Hz. Peygamber'in (sav) akrabaları hilâfetin öncelikli olarak kendilerinin hakkı olduğunu ve kendilerine danışılmadan halifenin seçilmesinin yanlış olduğu düşünüyorlardı. Ancak hilâfet meselesi üzerinden Müslümanları birbirine düşürmeye çalışan kişilerin telkinlerine aldırış etmeden onları azarladılar ve Hz. Fatıma'nın vefatının hemen ardından Hz Ebubekir'e biat ettiler. Hz. Ali biat etmeden önce de sonra da halife Hz. Ebubekir'e sadakatten ayrılmamıştır.¹⁷ Hz. Ebubekir halife olduktan sonra irtidad eden kabilelerle ve Medine'deki merkezi otoriteyi tanımayıp zekât vermeyeceğini söyleyen kabilelerle mücadele etmeye başladı.¹⁸ Hz. Ebubekir hem peygamberlik iddiasında bulunanlarla hem irtidad ederek İslâm'dan çıkanlarla hem de zekât vermeyerek İslâm Devleti'nin otoritesinin tanımayan asilere karşı gereken mücadeleyi yaparak birlik ve beraberliği tesis etmiştir.

Hz. Ebubekir vefatına yakın bir dönemde Müslümanlara hilâfet için kendinden sonra Hz. Ömer'i aday göstererek bir ahitname yazdırdı. Halk da çok büyük bir çoğunlukla Hz. Ömer'i yeni halife olarak kabul etti.¹⁹ Hz. Ömer'in hilâfet dönemi devletin sınırları çok büyük ölçüde genişlediği ve devletin sistematığının büyük ölçüde olduğu dönem oldu. Hz. Ömer döneminde Müslümanların büyük ihtilaflar yaşayacağı olaylar vuku bulmadı. Ancak Hz. Ömer'in Ebu Lü'lüe adlı bir köle tarafından

¹⁵ Kadı Ebubekir Arabi, El-Avasım Sahabe Arasındaki İhtilafın Analizi, çev. Ahmet Mustafa Sofuoğlu, Diyarbakir Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 37-39; İbnü'l-Esîr, İslam Tarihi, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, II, s. 298.

¹⁶ Mustafa Özkan, Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi, 2. Baskı, Araştırma Yayınları, Ankara, 2015, s. 59-63.

¹⁷ Muhammed b. Cerir Taberi, Tarih-i Taberi, çev. Mehmet Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, trs, III, s. 334; Mehmet Azimli, Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebubekir, 5. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, (Hz. Ebubekir) s. 67-72.

¹⁸ Arabi, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, II, s. 309-331.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, II, s. 390.

hançerlenmesi hilâfet konusunu bir kez daha Müslümanların gündemine getirdi. Hz. Ömer de tıpkı Hz. Ebubekir gibi kendisinden sonra Müslümanların birbirine düşmemesi için kendinden sonra halife olacak kişiyi seçmeleri için İslâm'a hizmetleri ve Hz. Peygamber'e (sav) yakınlıklarıyla ön plana çıkan ve rivayetlerde cennetle müjdelenen²⁰ altı muhacirden bir şura oluşturdu. Bu altı kişi Hz. Ali, Hz. Osman, Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'tır.²¹ Hz. Ömer ileride meydana gelecek muhtemel sıkıntıları tahmin ettiği için Hz. Ali'ye halife olursa Haşimoğullarının, Hz. Osman'a da Ümeyyeoğullarının insanlara haksızlık etmelerine müsaade etmemeleri öğüdünde bulundu.²² Çünkü Hz. Ömer geçmişten gelen Beni Haşim ve Beni Ümeyye rekabetinin tekrar nüksedebileceğini çok iyi biliyordu. İleride yaşananlar onun bu endişesinin ne kadar haklı olduğunu göstermiştir. Çünkü Müslümanlardan ilk neşet eden fırka olan Hâricîler bu çekişmenin ortasında tarih sahnesine çıkacaklardır.

Hz. Ömer'in ölümüyle şûra heyeti üç gün boyunca bir evde toplanarak yeni halifeyi seçmek üzere görüşmelere başladılar. Şûra heyetinin görüşmeleri sonucunda şöyle bir netice çıktı: geriye sadece iki aday Hz. Ali ile Hz. Osman ve onlarından birini halife seçecek Abdurrahman b. Avf kaldı. Abdurrahman b. Avf birçok kişiyle görüşerek insanların bu konudaki fikrini aldı. Daha sonra mescitte Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman'ın elini havaya kaldırarak yeni halifenin o olduğunu halka ilan etti.²³

Daha önce de değindiğimiz gibi özelde Hâricîlerin genelde ilk mezheplerin ve fırkaların çıkmasında hilâfet meselesi, halifenin seçimi, özellikleri ve nasıl azledileceği gibi konular büyük rol oynamıştır. Bu nedenle Hâricîlerin doğuş sürecini anlamak için halifelerin nasıl seçildiği ve bu süreçlerde nelerin yaşandığını iyi tahlil etmek gerekir. İlk üç halifenin de seçimine baktığımızda seçim tarzlarının birbirinden farklı olduğunu görüyoruz.

Şûranın sonucunda 644 (h. 24) yılında halife olan ve şehid edildiği 655 (h. 35) yılına kadar yaklaşık 12 yıllık bir sürede halifelik yapan Hz. Osman'ın hilâfeti genelde ikiye ayrılarak değerlendirilir. Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yıllık dönemi önceki iki

²⁰ Abdullah Aydın ve İsmail Lütfi Çakan, "Aşeri-i Mübeşşere", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III, s. 547.

²¹ İbnü'l-Esîr, İslam Tarihi, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985, III, s. 73.

²² Ahmet Akbulut, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı, 7. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2019, s. 143-144.

²³ İbnü'l-Esîr, III, s. 76.

halifenin döneminde olduğu gibi Müslümanlar arasında büyük fitnelerin çıkacağı olaylar vuku bulmamıştı. Ancak ikinci altı yıllık dönemde yaşananalar Hz. Osman'ın şehadeti ile neticelenerek Müslümanların bir daha tek çatı altında birleşemeyeceği büyük bir fitne kapısını aralamıştır. Bu kargaşa ve fitne ortamının en yoğun olduğu dönemde Hâricîlik ortaya çıkarak var olan karmaşık durumu daha da artırmıştır.

Hz. Osman'ın devlet işleri için yaptığı atamalarda kendi akrabaları olan Beni Ümeyye'ye ağırlık vermesi ve onları bazı konularda öncelemesi halkta ciddi tepkilere neden olmuştur. Hâricîlere göre, Hz. Osman hilâfetinin ilk altı yılında Allah'ın kitabına ve Resul'ün Sünnet'ine bağlı kalmıştır. Ancak Hâricîlere göre daha sonraki uygulamalarıyla bu çizginin dışına çıkmış ve dünyaya meyletmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) arkadaşları olan fakih kişileri valilikten azledip kendi akrabalarından kötülük içinde olan kişileri başa getirmiştir.²⁴ Hâricîler'in Hz. Osman'a yönelttikleri bu ithamların vicdanî ve haklı olmadığı kanaatindeyiz. Dünya nimetlerini elinin tersiyle itip Hz. Peygamber'in (sav) yanında yer alan ve yaptığı büyük hayırlarla ünlenmiş bir sahabî olan Hz. Osman'a yaptığı bazı hatalar nedeniyle dünyaya meyletti demek insaf sınırları aşan bir yaklaşımdır.

Hz. Osman'ın atadığı valilerin yaptıkları bazı yanlışlar halkın tepkisini çekmiştir. Mesela Kufe valisi Velid b. Ukbe ile halk problem yaşamış, Kufe halkı içki içtiği ve içkili namaz kıldırıldığı iddiasıyla onun görevinden alınmasını sağlamıştı. Hâricîler, Kufelilerden önde gelen birinin yine Velid b. Ukbe tarafından haksız yere öldürüldüğünü ancak Hz. Osman'ın kısas olarak Velid'in öldürülmesine karşı çıktığını iddia etmişlerdir.²⁵ Yine Hz. Osman'ın, Velid b. Ukbe'nin yerine Kufe'ye atadığı Said b. el-As'ın söylediği "Kufe arazisi Kureyş'in çiftliğidir" sözü Hz. Osman yönetimine muhalefeti artırmıştır.²⁶ Velid b. Ukbe'nin Kureyş asabiyeti yapması Kufelileri hem Kureyş'e hem de Beni Ümeyye'ye karşı tepkisel bir karşıtlığa itmiştir.²⁷ Bu durum daha sonra Hâricîlerde Kureyşiliğe bir tepki olarak tezahür edecektir. Zira Hâricîler daha sonra hilâfet için Kureyş kabilesinden olmanın şart olmadığını söylemişlerdir. Ayrıca hem

²⁴ Harun Yıldız, Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi, 2. Baskı, Araştırma Yayınları, Ankara, 2016, s. 45.

²⁵ Salim b. Zekvan, es-Sîre Bir Hâricî/İbadi Klasığı, çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 58.

²⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 230.

²⁷ Akbulut, s. 148.

Kureyş'ten olmayanların hem de Arap olmayanların Hâricîliğe katılmaları da bu düşüncenin bir sonucudur.²⁸

Hiz. Osman'ın Hiz. Peygamber'in (sav) kovduğu ve ilk iki halifenin Medine'ye girişine izin vermediği Hakem b. Ümeyye ve oğlu Mervan'ı Medine'ye alıp onlara beytûlmalden maaş bağlattığı ve ganimetlerin bir kısmını kendi akrabalarına verdiği ile ilgili iddialar içeren rivayetler mevcuttur.²⁹ Amcasının oğlu Mervan b. Hakem'i kâtiplik görevine getirmesi de aleyhine halkta ciddi bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Bunlara ek olarak, bir harf üzere Kur'an okunmasını emretmesi, bununla bağlantılı olarak diğer mushafları yaktırması, hac esnasında Mina'da Hiz. Peygamber (sav) ve ilk iki halife gibi namazı kasretmeyip dört rekât kılması, Hiz. Peygamber'in (sav) mühür olarak kullandığı yüzüğünü Eris kuyusuna düşürmesi ve Ebu Zer el-Gıfarî'yi Rebeze'ye sürgüne göndermesi gibi uygulamaları da Hiz. Osman'ın ciddi eleştiri almasına neden olmuştur.³⁰ Hâricîler sırf bedevilerin ganimete ortak olmamaları için Hiz. Osman'ın onları cihada davet etmediğini iddia etmişler ve Sünnet'i terk etmekle eleştirmişlerdir.³¹

Hiz. Osman'ın ilk iki halifenin uygulamalarının aksine valiliklere ve diğer devlet işlerine kendi akrabalarını ataması sonucu Ümeyye oğullarının ekonomik ve idari açıdan güçlenmesi onları şımarıp kendini diğer Müslümanlardan üstün görmesine neden olmuştur. Bu nedenle hem vilayetlerde yaşayan halkta hem de ashabın da içinde bulunduğu başkent Medine'de yaşayan halkta Hiz. Osman yönetimine karşı ciddi bir muhalefet oluştu.³² Hiz. Osman'a karşı başlayan bu muhalefeti Hâricîlerin haklı olarak görmesi, Hiz. Osman'ın öldürölmesini haklı bulmaları³³ ve muhalef edenlerin içinde ilk Hâricîlerin de olması,³⁴ Hâricîliğin ortaya çıkışı için önemlidir.

Hâricî kaynaklara göre halktaki rahatsızlık üst seviyelere çıkınca Mısır, Kufe ve Basra eyaletlerinden gruplar Medine'ye geldiler. Elçilerin geliş amacını, halifenin işlediği suçlar için ona sitem etmek ve onu bunlardan vazgeçirmek olarak açıklamaktadırlar.³⁵ Elçiler Medine'de Hiz. Osman, Hiz. Ali ve diğer önde gelenlerle görüşükten sonra

²⁸ Mehmet Said Hatipoğlu, Hilafetin Kureyşiliği, 1. Baskı, Kitabiyat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 62-63.

²⁹ Muhammed b. Sad, Kitabü't Tabakati'l Kebir, çev. Hikmet Akdemir, (Ed. Adnan Demircan), Siyer Yayınları, İstanbul, 2015, III, s. 68; Taberi, III, s. 553.

³⁰ İbnü'l-Esîr, III, s. 108, 117, 120.

³¹ Yıldız, s. 45; İbn Zekvan, s. 82.

³² Akbulut, s. 147-154.

³³ Ethem Ruhi Fırlalı "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 234.

³⁴ Yıldız, s. 41; Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 30.

³⁵ Yıldız, s. 47; İbn Zekvan, s. 86.

valilerinin değiştirilmesi konusunda anlaşınca şehirlerine geri dönmeyi kabul ettiler. Eyaletlerden gelen gruplar dönüş yolundayken Mısırlılar Medine'ye üç günlük uzaklıkta Hz. Osman tarafından gönderildiği iddia edilen bir şahsın üzerinde Mısır valisi Abdullah b. Sad'a hitaben yazılmış bir mektup buldular. Mektupta valiye görevine devam etmesi ve isyancıları cezalandırılması emrediliyordu. Bu mektubu ele geçiren Mısırlılar Medine'ye geri döndüklerinde Basralılar ve Kufeliler de Medine'ye geri dönmüşlerdi.³⁶ Medine'ye gelen isyancıların arasında Hurküs b. Züheyr es-Sadi gibi daha sonraları ilk Hâricîlerden biri olacak kişiler de vardı.³⁷

Eyaletlerden gelen isyancılar halifeyi azletmek ve kendi istediklerini yaptırmak için Hz. Osman'ın evini muhasara altına aldılar ve halife isyancılar tarafından birkaç defa ciddi şekilde hırpalandı.³⁸ Hz. Hasan, Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Talha, Said b. el-As ve ashabın ileri gelenlerinin çocukları Hz. Osman'ı korumak için mücadele etmişlerse de isyancılar onlara da şiddet uygulamaktan geri durmamışlardır. İsyancılar eyaletlerden Hz. Osman'ı korumak üzere askerler gönderildiğini öğrenince bir an önce yapmak istediklerini hayata geçirerek Hz. Osman'ın evine girerek onu şehid etmişlerdir.³⁹

Sayıları iki bin civarında olan isyancılara karşı Medinelilerin gerekli yardımı sağlaması durumunda Hz. Osman'ın isyancılar karşısında zor duruma düşmesi düşünülemezdi. Zira Medineliler isyancıları engelleyecek güce fazlasıyla sahiplerdi. Hz. Osman'ın yönetiminden memnun olmadıkları için isyancılara karşı gerekli mukavemeti göstermemişlerdir. Ancak Halifenin öldürülebileceğini de muhtemelen tahmin etmemişlerdi. İsyancıların ilk etaptaki hedefleri Hz. Osman'ı halifelikten vazgeçmeye zorlamaktı. Ancak Hz. Osman bunu kabul etmeyince onu öldürmeye karar verdiler.⁴⁰

Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan bu süreç Hâricîlerin ilk karıştığı olay olarak gösterilebilir.⁴¹ Hâricîliğin tarih sahnesine ilk çıkışıyla ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Genel olarak ön plana çıkan görüş tahkim olayından sonra ortaya çıktıklarıdır. Ancak Hz. Osman'ın hilâfetinin son dönemlerindeki olaylar incelendiğinde ve Hâricîlerin bu konuya bakışı araştırıldığında Hâricîliğin ilk izlerine rastlamak mümkündür. Hâricîler

³⁶ Taberi, III, s. 561.

³⁷ İbnü'l-Esîr, III, s. 164.

³⁸ İbnü'l-Esîr, III, s. 167.

³⁹ İbnü'l-Esîr, III, s. 186-187.

⁴⁰ Adnan Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, 2. Baskı, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, (Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri), s.70-73.

⁴¹ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 40.

ileride firkalaştıktan sonra Hz. Osman'ın öldürülmesini hep savunmuştur. İsyancıların ileri gelenleri arasında daha sonra Hâricîlerin liderleri olacak şahıslar da bulunmuştur. Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesine karışanlar arasında Zeyd b. Husayn et-Tai, Şureyh b. Evfa el-Absi, Abdullah el-Kevva el-Yeşkurî ve Hurküs b. Züheyr gibi Hâricîlerin ilklerinden ve liderlerinden kişiler bulunmaktadır.⁴² Hz. Osman'a isyan edenlerin gerekçesi halife tarafından dinin hükümlerinin uygulanmamasıdır. Tıpkı ileride "Hüküm ancak Allah'ındır" sloganı ile Hz. Ali'ye karşı çıkacakları gibi.

Hz. Osman'ın öldürülmesini Hâricîliğin kendini gösterdiği ilk eylem olarak değerlendirmek, olaya karışan herkesin Hâricî olduğunu söylemek anlamına gelmez. İslâm ülkelerinde olan kargaşa ve huzursuzluğun bitirilmesi bahanesiyle Hz. Osman'ın öldürülmesi, İslâm âleminde fitne ve çatışmanın kapılarını sonuna kadar açmıştır.

1.3. HARİCİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK FAALİYETLERİ

1.3.1. Cemel Savaşı, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı ve Hz. Ali'den Ayrılma

Hz. Ali halife olunca başta Hz. Aişe, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Muaviye ve Beni Ümeyye'nin diğer mensupları olmak üzere bir grup hemen Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasını talep etti. Ancak isyancıların hep bir ağızdan "Osman'ı hepimiz öldürdük" demeleri katillerin bulunmasını çok ciddi derecede zora sokuyordu. Ayrıca isyancılar hâlâ Medine'de bulunmakta ve fiili olarak yönetime ortak durumdaydılar. Hz. Ali vilayetleri kendi kontrolüne alıp otoriteyi sağlamlaştırdıktan sonra Hz. Osman'ın katillerini bulup cezalandırma düşüncesindeydi.⁴³

Akbulut'a göre kendisine karşı Cemel'de muhalif bir ittifak toplanmasında Hz. Ali'nin bazı siyasî hataları da etkili olmuştur. Bunların ilki halife olmasında kendisine destek veren, ashabın önde gelenlerinden olan Hz. Talha ile Hz. Zübeyr'e idari görev vermeyerek onları küstürmesidir.⁴⁴ Böylelikle kendisine destek olacak ve hâkimiyetine güç katacak iki büyük şahsiyet muhaliflerin safına katılmış ve kendisine karşı ordu toplamaya başlamışlardır.

⁴² Yıldız, s. 52.

⁴³ Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 233-235.

⁴⁴ Akbulut, s. 171.

Hız. Ali kendisine itaat etmeyen Suriye valisi Muaviye üzerine yürümeye hazırlanırken, Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep eden Hız. Talha ve Hız. Zübeyr'in Mekke'ye Hız. Aişe'nin yanına giderek biatlarını bozdukları haberini alır.⁴⁵ Ayrıca Hız. Osman'ın eski valileri ve Beni Ümeyye de Hız. Aişe'nin etrafında toplandılar. Eski Basra valisi Abdullah bin Amir, Basra'ya gitmeleri konusunda çok taraftar bulacaklarını söyleyince hep birlikte Basra'ya doğru yola çıkıldı.⁴⁶

Hız. Ali ve ona karşı çıkan Hız. Aişe, Hız. Talha ve Hız. Zübeyr de Hız. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istiyordu. Ancak iki ordu Basra yakınlarında karşı karşıya gelmiştir. İki tarafta sulh ve insanların arasını bulmak için geldiklerini söylüyorlardı. İki taraf arasındaki müzakereler olumlu gidiyorken tam da barışın yapılacağı günden önceki gecede barış yapılmasını istemeyen kişilerce bir karışıklık çıkarıldı ve iki taraf ne olduğunu anlamadan savaşa tutuştu. Savaşın sonunda Hız. Ali galip gelmiş, Hız. Talha ve Hız. Zübeyr dâhil pek çok Müslüman ölmüştür. Hız. Ali savaştan galip gelse de Hız. Aişe, Hız. Talha ve Hız. Zübeyr gibi önemli şahsiyetlerin ona karşı savaşması halifeliğini tartışılır hale getirmiştir. Ayrıca Muaviye bu savaşı, Hız. Ali'ye karşı olan mücadelesine meşruiyet kazandırmada kullanmıştır.⁴⁷

Kaynaklarda barış görüşmeleri olumlu sürerken savaş için bir araya gelip iki tarafa da saldırarak savaşı başlatanlar olarak Hâricîlerin de bazı önde gelenlerinin içerisinde bulunduğu, Hız. Osman'ın katline karışan İlba b. Heysem, Salim b. Sa'lebe, Şureyh b. Evfa, Hurküs b. Züheyr ve Eşter'in oluşturduğu bir gruptan bahsedilir.⁴⁸ Bu grup, iki tarafın barıştığında kendilerinin Hız. Osman'ın katlinden sorumlu tutularak cezalandırılacaklarını düşündükleri için savaşı başlatacak hamleleri yapmışlardır.

Hâricîlere göre Cemel savaşında Hız. Talha, Hız. Zübeyr ve taraftarları meşru halifeye isyan ettikleri için onlarla savaşılması doğru bir karardır.⁴⁹ Hız. Ali Cemel'de iki taraftan da ölenleri bizzat gömmüş ve ordusunu yağmadan sakındırarak kadın ve çocuklara esir muamelesi yapılmayacağını söylemiştir.⁵⁰ Cemel savaşı sırasında, daha sonra Hâricî olacak kişiler Hız. Ali'nin safında savaşmışlardır. Bu kişiler savaş sonunda, savaşılmayı hak eden kimselerin mallarının ganimet olarak alınmasını ve kendilerine esir

⁴⁵ Taberi, IV, s. 8; İbnü'l-Esîr, III, s. 209.

⁴⁶ Taberi, IV, s. 9.

⁴⁷ Akbulut, s. 189-90.

⁴⁸ Adnan Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 78; Taberi, IV, s. 27; İbnü'l-Esîr, III, s. 241.

⁴⁹ Yıldız, s. 56.

⁵⁰ Taberi, IV, s. 30-31; Ethem Ruhi Fırlalı "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 238.

muamelesi yapılmasını savunmuşlardır. Hâricîler, Hz. Ali'nin bu tutumunu Nehrevan savaşından önce de dillendirerek eleştirmişlerdir.⁵¹

Hâricîlik Hareketinin tam anlamıyla tarih sahnesine çıkmasındaki önemli gelişme Sıffîn savaşıdır. Bu savaş esnasında meydana gelecek olan hakem olayı Hâricîlerin Hz. Ali'den ayrılımlarına ve müstakil bir fırka olarak yerini almasında başlıca etken olmuştur.

Muaviye b. Ebû Süfyan Cemel'de Hz. Ali'ye karşı önemli bir muhalefet oluşmasına rağmen onlara katılıp onlarla beraber Hz. Ali'ye karşı savaşmadı. Cemel'de bulunanların sadece Hz. Osman'ın kanını talep ile sınırlı olan amaçları Muaviye için yeterli değildi. Muaviye iki rakip gücün birbirini zayıflatmasını bekledi.⁵² Çünkü Muaviye Hz. Ali'yi hilâfette kendine rakip gördüğü gibi Cemel'de bulunan Talha ve Zübeyr gibi güçlü halife adaylarını da kendisine rakip olarak görmüştür. Hz. Ali kendisine biat etmeyen Muaviye'ye Cemel savaşından sonra Hz. Osman'ın Hemedan'a vali olarak atadığı Cerir b. Abdullah el-Beceli'yi göndererek tekrar biat etmesini talep etmiştir.⁵³ Muaviye Hz. Ali'nin elçisini bekleterek kendisine sığınan Amr b. As ile ne yapması gerektiği konusunda istişare etmişti. Amr b. As, Muaviye'ye Hz. Osman'ın kanının sorumlusu olarak Hz. Ali'yi göstererek Şamlıları onun aleyhinde kışkırtmasını tavsiye etmiştir.⁵⁴

Bu olaylar sonucunda Hz. Ali, Muaviye üzerine yürümek için Basra ve Medine'den asker toplayarak Kufe'den yola çıktı. Böylelikle Müslümanlar İslâm tarihinde ikinci defa karşı karşıya geldiler.⁵⁵ Hâricîlere göre Muaviye ve Amr'ın taraftarları meşru halifeye isyan eden bir grup olduğu için Hz. Ali'nin savaş kararı doğru ve yerinde bir karardır.⁵⁶

Hz. Ali'nin ordusu Muaviye üzerine yürüyüp Sıffîn denilen bölgede kamp kurdu. Savaş başlamadan önce girişilen barış görüşmeleri olumsuz sonuçlandı. Hz. Ali ordunun başına Malik b. Eşteri'i, Muaviye ise Ebu A'ver'i getirdi.⁵⁷ Savaş h. 36 yılının zilhicce ayı boyunca irili ufaklı çatışmalarla devam etti. Muharrem ayı girince sulh yapma

⁵¹ Yıldız, s. 57-58; Demircan, Din-Siyaset İlişkisi s. 46.

⁵² İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan, 3. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2010, s. 102-103.

⁵³ İbnü'l-Esîr, III, s. 284.

⁵⁴ Taberi, IV, s. 36-37; İbnü'l-Esîr, III, s. 285.

⁵⁵ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 81.

⁵⁶ Yıldız, s. 59; İbn Zekvan, s. 92.

⁵⁷ Taberi, IV, s. 37-38.

ümidiyle savaşa ara verildi. Bu arada sulh görüşmeleri gerçekleşmiş olsa da sulh sağlanamadı ve Safer ayında fiili savaş tekrar başladı. Gün geçtikçe savaşın şiddeti arttı.⁵⁸

H. Peygamber'in (sav) "seni azgın bir topluluk öldürecektir" dediği Ammar b. Yasir'in H. Ali saflarında şehid olması üzerine Muaviye "Ammar'ı öldüren Ali'dir, çünkü Ammar'ı o savaşa sürükledi" diyerek psikolojik ve dinî üstünlüğü kaybetmemeye çalışmıştır. Ayrıca Muaviye, H. Ali'nin karşılıklı mübareze teklifini kabul etmemiştir.⁵⁹ "Leyletü'l-Herir" denilen 8-9 Safer/ Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece H. Ali'nin ordusu büyük bir saldırı başlatmış ve Şamlıların ordusuna büyük kayıplar verdirmiştir. Sabah olunca Şam ordusunda savaşmaya takati kalmamıştı. Halife H. Ali kendisine isyan eden Şam ordusuna meşhur komutanı Malik b. Eşter aracılığıyla son darbeyi vurmaya hazırlanıyordu. H. Ali'nin ordusu yine saldırıya geçince Şam ordusunun kalan askerleri de kaçmaya başladı. Savaşı kaybedeceğini anlayan Muaviye, Amr b. As'ın önerisiyle Kur'an mushaflarını mızraklarının ucuna bağlayarak "Ey Iraklılar, biz sizi Allah'ın kitabına davet ediyoruz" dediler. Irak Ehli bunları duyunca "Biz de Hak Teâlâ'nın sözüne razıyız" diyerek Şam ordusunun teklifini kabul ettiler.⁶⁰ H. Ali bunun bir oyun ve hile olduğunu belirtmesine rağmen askerlerini ikna edemedi. Burada H. Ali'ye muhalefet edenler arasında olan ve daha sonra Hâricîlerin liderlerinden olacak olan Mis'ar b. Fedeki et-Temimî, Zeyd b. Husayn ve onlara tabi olan bazı kurra ehli, H. Ali'ye Allah'ın kitabına icabet etmezse H. Osman'a yaptıklarının aynısını ona da yapacaklarını söyleyerek tehdit etmişlerdir. H. Ali bütün bu olanlardan sonra komutanı Malik b. Eşter'i geri çağırarak Şam ordusunun teklifini kabul etmek zorunda kaldı.⁶¹ Amr b. As'ın tahkim teklifini çok sayıda Müslüman'ın öldüğünü görünce daha fazla Müslüman'ın ölmemesi için yaptığı da iddia edilmektedir.⁶² Taraflar temsilci olarak Kur'an ile hüküm vermek üzere birer hakem seçtiler. Muaviye temsilci olarak Amr b. As'ı seçerken H. Ali Abdullah b. Abbas'ı seçmiş ama amcasının oğlu olduğu için kabul edilmemiştir. Yemenli Eş'as b. Kays'ın ve daha sonra Hâricîlerden olacak olan Kufeli kurranın ısrarıyla H. Ali kendi safında olmayıp gelişen olaylarda tarafsız kalmayı tercih eden Ebu Musa el-Eşari'yi temsilci olarak seçmek zorunda kalmıştır.⁶³

⁵⁸ Taberi, IV, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, III, s. 294-299.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, III, s. 316.

⁶⁰ Taberi, IV, s. 44-45.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, III, s. 321-323; Taberi, IV, s. 45-46.

⁶² Ahmet Önkol, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", İSTEM Dergisi, Sayı: 2, 2003, s. 37.

⁶³ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 83; İbnü'l-Esîr, III, s. 324.

Taraflar seçilen hakemlerin ve ailelerinin güvenliği konusunda güvence vermişlerdir. Ayrıca verecekleri hükümlere uyacaklarına dair 13 Safer h. 37 yılında bir antlaşma imzalamışlardır. Sözleşmeye göre hakemler Kur'an'ın yücelttiğini yüceltmek ve alçalttığı alçaltmak üzere 8 ay içinde hükümlerini verecekler ve herkes de buna uyacaktır.⁶⁴ Hakemler Ramazan ayında Erzuh mevkiinde bir araya gelmişlerdir. Görüşmelerin içeriği ve çıkan sonuç ile ilgili birbirinden farklı rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklarda Amr b. As'ın Ebu Musa el- Eşari'yi kandırarak ona Hz. Ali'yi azlettirip kendisinin de Muaviye'yi azletmesi gerekirken onu Halife olarak seçtiği rivayet edilir.⁶⁵ Bir diğer rivayette ise hakemler her iki ismin de azledilerek halifeyi seçme işini ümmete bıraktıkları nakledilir. Hakem olayının sonuçlarına genel olarak baktığımızda, Hz. Ali hakemlerin aldığı kararı Kur'an ve Sünnet'e uyulmadığı gerekçesiyle kabul etmediğini, Muaviye'nin ise tahkimden sonra Şam'da kendisine biat toplamaya başladığını görmekteyiz.⁶⁶ Ümmet içindeki fitne ve kargaşanın bitmesi düşüncesiyle ortaya çıkan tahkim olayının sorunları çözmekten ziyade daha da içinden çıkılmaz bir hale getirdiğini söyleyebiliriz. Hâricîlere göre Hz. Ali hayatının en büyük hatasını tahkimi kabul etmekle işlemiş oldu. Hz. Ali tahkimi kabul etmekle Muaviye isyancı bir vali olmaktan çıkmış ve siyasal olarak Hz. Ali'ye denk bir mevkiye gelerek ilk defa bu olaydan sonra halifelik iddiasında bulunmuş mevcut sorunlar daha da büyümüştür.⁶⁷

Hâricîlerin müstakil bir hareket olarak ilk defa tarih sahnesine çıkması tahkim olayı ile birlikte olmuştur. Daha önce Hz. Osman'ın şehadetinde ve Cemel savaşındaki bazı olaylarda Hâricîliğin ilk izlerine rastlayabiliyoruz. Ancak düşünceleri ve eylemleriyle Hz. Ali'nin ordusundan ve Müslümanların çoğunluğundan tamamen ayrıldıkları vaka tahkim olayı olmuştur.

Hz. Ali Sıffin'de savaştan vazgeçip tahkimi kabul ettiğinde Hâricîler ona muhalefet ederek tahkimden vazgeçmesini istemişlerdir. Hz. Ali'nin askerlerinin içinden İbni Ümeyye-i Temimi denilen bir şahıs Hz. Ali'ye "Hüküm ancak Allah'ındır" deyip Allah'ın hükmünü bozup, hükmü Ebu Musa ile Amr b. As'a bıraktığını söyleyerek onu küfre düşmekle suçlamıştır. Hz. Ali de cevap olarak şöyle demiştir: "Bu hükmü kabul eden sizsiniz. Ben kabul etmedim. Eğer kâfir olmak gerekiyorsa, sizin kâfir olmanız

⁶⁴ Ahmet Önköl, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 44; Taberi, IV, s. 46.

⁶⁵ Taberi, IV, s. 50-51.

⁶⁶ Ahmet Önköl, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 65-68.

⁶⁷ Yıldız, s. 65; Aycan, s. 117.

gerekir. Çünkü beni dinlemeyip üzerime yürüdünüz. Beni de, Malik bin Eşteri de öldürmek istediniz.”⁶⁸ Hâricî kaynaklar Hz. Ali’yi uyardıklarında başlangıçta tahkim fikrinden vazgeçtiğini ancak daha sonra tekrar tahkimi kabul ettiğini de iddia ederler.⁶⁹

Bazı rivayetlerde Sıffin savaşında Hz. Ali isyancı konumda olan Şam ordusuna son darbeyi vuracakken onu barışa zorlayanlar arasında Hâricîlerin de bulunduğu iddia edilmektedir. Eğer bu iddia doğru kabul edilirse bir çelişki ortaya çıkmaktadır. Hâricîlerin hem Hz. Ali’yi tahkime zorlayıp hem de tahkimden sonra onu küfre düşmekle itham etmesi ancak şu şekilde açıklanabilir: Hâricîler kendilerinin Kur’an’ın hükmüne razı olacaklarını ancak Hz. Ali’nin Kur’an’ın değil de fasıkların⁷⁰ vereceği hükme razı olduğunu iddia etmişler. Başka bir rivayette ise kendilerinin de küfre girdiklerini ancak hatalarından vazgeçip tevbe ettiklerini belirtmişlerdir.⁷¹ Hz. Ali ise tahkim meselesini küfür değil siyasî olarak bir acizlik olarak nitelendirmiştir.⁷²

Hâricîler Hz. Ali’yi tahkimi kabul ettiği için mutlak suçlu olarak görmüşlerdir. Onlara göre eğer tahkim doğruysa Hz. Ali tahkimden önceki savaşta dökülen kanlara müsaade ettiği için suçludur. Yok, eğer tahkim yanlışsa Hz. Ali tahkimi kabul ettiği için suçludur ve ortadan kaldırılmalıdır.⁷³

1.3.2 Nehrevan Savaşı

Tahkim olayını küfür olarak nitelendirip “La lükmü illa Lillah” cümlesini slogan haline getiren Hâricîler Hz. Ali’nin ordusundan ayrılarak ondan uzaklaştılar. Hz. Ali ile Kufe’ye dönmeyerek, Kufe yakınlarındaki Harura’da toplandılar. Çoğu Temim kabilesinden olmak üzere sayıları on iki bin kişiydi. Hâricîlere göre Harura’da toplananlar Müslümanların ileri gelenleri, fakihleri, kurraları ve âlimleridir. İçlerinde Ensar ve Muhacirlerin de olduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁴

⁶⁸ Taberi, IV, s. 48.

⁶⁹ Yıldız, s. 62.

⁷⁰ Burada Hâricîler tarafından fasık olarak nitelendirilen Amr b. As’tır. Hatta bazı yerlerde kâfir olarak nitelendirilmiştir. Yıldız, s. 63; İbn Zekvan, s. 93-96.

⁷¹ İbnü’l-Esîr, III, s. 335.

⁷² İbnü’l-Esîr, III, s. 341.

⁷³ Yıldız, s. 66.

⁷⁴ Yıldız, s. 70.

Hâricîler Harura'da kendilerine askeri komutan olarak Şebes b. Ribî'yi ve namaz kıldırması için de Abdullah el- Kavva'yı seçtiler.⁷⁵ Hâricîlerin Harura'da kendilerine tam bir lider seçmemeleri hala Hz. Ali'den tam olarak kopmak istemediklerini göstermektedir.⁷⁶ Hz. Ali'de Hâricîleri geri dönmelerine ikna etmesi için Abdullah b. Abbas'ı göndermiştir. İbn Abbas Hâricîleri ikna edemeyince bu kez bizzat Hz. Ali Harura'ya geldi. Hz. Ali'nin Harura'da yaptığı konuşma sonucunda altı bin Hâricî ikna olarak Hz. Ali ile birlikte Kufe'ye geri döndü. Ancak Hâricîler Kufe'ye geri döndükten sonra Hz. Ali'nin tahkimden vazgeçtiği söylentisini yaymaya başladılar. Bunun üzerine Hz. Ali mescitte bir konuşma yaparak tahkimden vazgeçmediğini ve verdiği sözü tutacağını açıkladı. Hz. Ali konuştuğu esnada Hâricîlerden biri ayağa kalkarak "Allah'tan başkasının hükmü yoktur" diyerek mescidi terk etmiş, ardından başkaları da çıkmıştır. Hz. Ali bu söz için "hak bir söz ama onunla batıl talep ediliyor" demiştir.⁷⁷ Bunun üzerine Hâricîler tekrar Hz. Ali'den ayrılma kararı aldılar.⁷⁸

Hâricîler ne yapacaklarını kararlaştırmak üzere Abdullah b. Vehb'in evinde toplantı yapmışlardır. Toplantıya Hâricîlerin liderlerinden Abdullah b. Vehb, Zeyd b. Husayn, Hurküs b. Züheyr, Hamza b. Sinan ve Şureyh b. Elfa katılmıştır. Hâricîler bu toplantıda kendilerine lider olarak Abdullah b. Vehb'i seçmişler ve ona biat etmişlerdir. Hâricîler Kufe'den çıkarak Nehrevan bölgesine gitmek üzere anlaştılar. Başta Basra olmak üzere diğer Hâricîlere de mektuplar yazarak onları Nehrevan'a davet ettiler.⁷⁹

Hâricîler her taraftan gelerek Nehrevan'da toplanmaya başladılar. Mis'ar b. Fedeki, Zeyd b. Husayn, Hurküs b. Züheyr ve Abdullah b. Vehb öncülüğündeki Hâricîler küfre düşmekle itham ettikleri Şam ve Irak ehline karşı savaş hazırlıklarına başladılar.⁸⁰ Hz. Ali Hâricîlere hakemlerin verdikleri kararı kabul etmediğini ve tahkim öncesi duruma geri döndüklerini bildiren bir mektup yazdı. Hâricîleri ortak düşman olan Muaviye ile savaşılmaya davet etti. Ancak Hâricîler küfre düştüğünü kabul etmediği ve bu küfürden tevbe etmediği için ondan ayrıldıklarını belirttiler.⁸¹ Hz. Ali Muaviye ile savaşmak için yoldayken Hâricîlerin anarşi çıkardıkları olaylar yaşandı. Tam bu esnada Basra'dan

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, III, s. 332.

⁷⁶ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 90.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, III, s. 342.

⁷⁸ Taberi, IV, s. 53.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, III, s. 343.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, III, s. 344-345.

⁸¹ Yıldız, s. 78.

Nehrevan'a giden bir grup Hâricînin Abdullah b. Habbab ve hamile eşini katlettiği haberi ulaştı.⁸² Hz. Ali için Hâricîlerle savaşmaktan başka bir seçenek kalmamıştı. Şam yolundayken gelen bu haberler ve Kufe'nin yağmalanma tehlikesi nedeniyle ilk olarak Hâricîlerin üzerine yürümeye karar verdi. Hz. Ali Hâricîlerin karşısına çıkınca onlara nasihat edip isyancı ordudan ayrılmalarını istedi. Karşılıklı elçiler gidip geldi. Hâricîlerin bir kısmı bu tavsiyeye uyarak Hz. Ali'nin ordusuna katıldı, bir kısmı da savaş meydanını terketti. Ferve b. Nevfel "Vallahi niçin Ali ile savaştığımı bilmiyorum" diyerek 500 arkadaşıyla beraber savaş meydanından ayrıldı. Yine daha önce Harura'da Hâricîlerin askeri komutanı olan Şebes b. Ribî Nehrevan'da Hz. Ali'nin ordusunun sol tarafının komutanlığına getirilmiştir.⁸³ Hz. Ali, Hâricîleri "burada bizden 10 kişi ölmeyecek sizden 10 kişi kalmayacak" diyerek uyarmıştır.⁸⁴ Lakin savaş meydanında kalanlar Hz. Ali'ye küfrü düştüğünden dolayı tevbe etmesi gerektiğini belirterek savaşta ısrar ettiler. Daha sonra Hâricîlerin lideri Abdullah b. Vehb savaş pozisyonu aldı. Yaşanan savaşta orada bulunan Hâricîlerin tamamına yakını öldürüldü. Hz. Ali öldürülen Hâricîlerin cenaze namazını kılmadı ve defnetmedi.⁸⁵ Hz. Ali öldürülen Hâricîlerin savaş aletlerini alıp askerlerine paylaştı. Diğer kalan eşyaları ise ölenlerin akrabalarına iade etti.⁸⁶

Nehrevan savaşı Hâricîlerin tarihinde bir dönüm noktası ve unutulmaz bir acıdır. Ancak Nehrevan Hâricîler için bir son da olmadı. Nehrevan savaşı ile birlikte Hâricîler marjinal hale gelerek artık hiçbir dönemde iktidarlarla uzlaşmamışlardır. Hâricîler "Nehrevan'da şehit edildiğini iddia ettiklerinin kanlarıyla birçok yerde yeniden fışkırp hayat buldular".⁸⁷ Hâricîler, Nehrevan ölümlerini yollanın aydınlatan, onlara fedakârlık yolunu gösteren bir ışık olarak görmüşlerdir. Bazılarına göre ayrıca Nehrevan savaşında Hz. Ali'nin aldığı galibiyetin ona hiçbir faydası olmamış, onun aldığı en kötü sonuçlardan biri olmuştur. Nehrevan savaşı Hz. Ali'nin gücünü zayıflatması ve bir daha güçlü bir ordu kuramamasına neden olduğu için İslâm tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır.⁸⁸

⁸² İbnü'l-Esîr, III, s. 350.

⁸³ İbnü'l-Esîr, III, s. 354.

⁸⁴ Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyn eş-Şerîf Radi, Nehcü'l Belağa, çev. Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 69.

⁸⁵ Taberi, IV, s. 55; İbnü'l-Esîr, III, s. 357.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, III, s. 356.

⁸⁷ Julius Wellhausen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, çev: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 25; Yıldız, s. 83.

⁸⁸ Selim Nu'aymi, "Hâricîlerin Doğuşu", çev: Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 10, 1998, s. 536.

Hız. Ali kendisinden sonra Hâricîlerin öldürölmemesini zira onların batılı murat etmediklerini bilakis hakkı isterken hata eden bir topluluk olduğunu belirtmiştir.⁸⁹

1.3.3. Hâricîlerin Düzenlediğı Suikastler ve İslâm Tarihindeki Diğer Faaliyetleri

Hâricîler Nehrevan'da aldıkları büyük yenilgi ve savaşta kaybettikleri yakınları nedeniyle, Hız. Ali'ye karşı büyük bir öfke ve intikam duygusu beslemeye başlamışlardı. Hicri 40. yılda Hâricî düşüncesine sahip üç kişi, öldürölen Hâricîlerin intikamını almak için bir plan yaptılar. Onlara göre her şeyin sorunlusu Hız. Ali, Muaviye ve Amr b. As'tı. Onlara karşı savaşacak güçleri olmadığından dolayı üçünü de öldürmek üzerine suikastler düzenlemek için anlaştılar. Yapılan plana göre Abdurrahman b. Mülcem Hız. Ali'yi, Mübarek b. Abdullah Muaviye'yi, Amr b. Bekir de Amr b. As'ı öldürecekti. Suikastler için ortak tarih olarak 17 Ramazan Cuma günü sabah namazı vakti kararlaştırıldı.⁹⁰ Suikast vakti geldiğinde harekete geçen Hâricîlerden Mübarek b. Abdullah Muaviye'yi yaraladı ama öldüremedi. Amr b. Bekir ise Amr b. As o gün sabah namazını kıldırılmaya gelmediğı için yerine gelen kişiyi öldürdü. Abdurrahman b. Mülcem ise sabah namazını kıldırılan Hız. Ali'ye zehirli bir hançerle saldırdı. Yakalanan İbn Mülcem Hız. Ali'nin emriyle hapsedildi. Daha sonra Hız. Ali aldığı yara nedeniyle üç gün sonra şehid oldu. Hız. Ali öldükten sonra İbn Mülcem de kısas olarak öldüröldü.⁹¹ İbn Mülcem'in bu suikasti Katem bt. Alkame adındaki Hâricî bir kadınla evlenmek için yaptığı belirtilmektedir. Katem'in kardeşi ve babası Nehrevan'da öldüröldüğü için Hız. Ali'ye karşı büyük bir nefret duyuyordu. Bu yüzden evleneceğı kişiden mihr olarak Hız. Ali'nin öldürölmesini talep ediyordu.⁹² İbn Mülcem Katem bt. Alkame'nin bu talebini kabul ederek Hız. Ali'ye suikast düzenlemiştir.

Hâricîler bu suikastten sonra hem iktidarı ele geçiren Emevilerle hem de Hız. Ali'nin ölümünden sorumlu oldukları için Hız. Ali'nin taraftarları olan Kufeliler ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Hâricîliğin merkezi Kufe'den Basra'ya taşınmıştır.⁹³

⁸⁹ Radi, s. 70.

⁹⁰ Taberi, IV, s. 66-66; İbnü'l-Esîr, III, s. 398-399.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, III, s. 400-402.

⁹² Taberi, IV, s. 69.

⁹³ Yıldız, s. 83.

Hız. Ali'nin vefatından sonra da Hâricîler fırsat buldukları anda isyan etmekten geri durmamışlardır. Emeviler döneminde ilk olarak Nehrevan'da Hâricîlerden ayrılan Ferve b. Nevfel ayaklanmış ve Muaviye'nin Kufe valisi Muğire b. Şube tarafından öldürülmüştür.⁹⁴ Hâricîlerin Nehrevan'da ölen Abdullah b. Vehb'ten sonra kendilerine şura yoluyla halife olarak seçtikleri Müstevid'in ayaklanması da yine Muğire b. Şube tarafından bastırıldı.⁹⁵ Emeviler döneminde Hâricî mezhebinin önde gelenlerinden olan Nafî b. Ezrak, Abdullah b. İbad ve Abdullah b. Saffar Basra'da⁹⁶, Necde b. Amir, Ebu Füdeyk ve Ebu Talut Yemame'de faaliyet göstermişlerdir.⁹⁷ Hâricîler kısa süreli olarak bazı bölgeleri ele geçirseler de yöneticilerin aldıkları sert tedbirler sonrasında etkisiz hale gelmişlerdir.

Abbasiler döneminde Hâricî ayaklanmaları devam etmiştir. Özellikle Kuzey Afrika'da Berberilerin de kendilerine katılmalarıyla güçlenen Hâricîler ayaklanarak çeşitli bölgelerin hâkimiyetlerini ele geçirmişlerdir. Hâricîlerin İbaziyye koluna mensup olan Beni Rüstem, Tahert'te Rüstemiler devletini kurmayı başarmıştır.⁹⁸

Hâricîlerin İbaziyye dışındaki diğer fırkaları zamanla etkilerini kaybedip tarih sahnesinden çekilmişlerdir. İbaziyye ise Basra, Yemen, Umman, Hadramut ve kuzey Afrika'da varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir.

1.4. HARİCİLİĞİN DOĞUŞUNUN DİNİ VE SOSYOLOJİK TAHLİLİ

Hâricîliğin ortaya çıkmasında etkili olan siyasî gelişmeleri ele aldıktan sonra Hâricîlerin gelişen siyasî olaylara verdiği tepkiler ve müstakil bir fırka olarak tarih sahnesine çıkışlarını anlayabilmek için Hâricîliğin sosyolojik ve dinî alt yapıları ortaya konulmalıdır. Hâricîlerin ortaya çıkışlarını salt siyasî nedenlere bağlamak fikir-hadise irtibatını ıskalayarak kolaycılığa kaçmak demektir. Birinci Dünya savaşının başlamasını sadece bir Sırp veliahtın öldürülmesine bağlayıp arka plandaki tüm gelişmeleri bu suikastle açıklamaya çalışmak ne kadar gerçekçi olacaksa Hâricîliğin ortaya çıkışını

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, III, s. 419.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, III, s. 443.

⁹⁶ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 141.

⁹⁷ Yıldız, s. 127-128.

⁹⁸ Fığlalı, "Hâricîler", s. 172.

sadece tahkim olayındaki anlaşmazlığa dayandırmak da o kadar gerçekçi olacaktır.⁹⁹ Sosyal olayları tek bir nedene indirgemek bu olayların kompleks yapılarıyla bağdaşmaz. Bu açıdan bakıldığında Hâricîliğin ortaya çıkışında birçok sosyo-kültürel faktör bulunduğu görülür.¹⁰⁰

İnsan akıl sahibi, kuşku duyan, anlamaya çalışan, anlamlandıran, yorumlayan, kutsallaştıran ve tecrübe eden bir varlıktır. Her bir insan ilgi, alaka, hâl, davranış, huy, mizaç, zekâ, muhayyile ve akıl konusunda diğerlerinden farklıdır ve insan yapısındaki bu farklılıklar dolayısıyla, sosyal ve pratik hayatta karşılaşılan dinî problemlere farklı çözümler üretme sonucunu doğurmuştur. İnsanlar kendi karakter ve mizaçlarına uygun dinî hareketlere yönelmişlerdir.¹⁰¹ Bu anlamda Hâricîlerin bireysel farklılık ve psikolojik eğilimler noktasında tepkisel ve şiddet/sertlik yanlısı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk fırka olduğu, yönetime ve kendi muhaliflerine düşman kesilerek şiddet kullanmaktan imtina etmemesi nedeniyle Hâricîlerin radikal karakterlerinin sosyolojik tahlili önemlidir. Bu bölümde Hâricîlerin bu radikal düşünce ve davranışlarının altında yatan başlıca faktörlerin üzerinde duracağız.

1.4.1. Bedevilik ve Asabiyet

İslâmîyet'ten önce Arap yarımadasında halkın büyük çoğunluğu bedevi denilen, göçebe hayat süren insanlardan müteşekkildi. Halkın az bir kısmı şehirlerde yaşamaktaydı. Bölgede uçsuz bucaksız çöller bulunduğu ve halkın büyük çoğunluğu göçebe olarak yaşadığı için düzeni sağlayabilecek bir devlet mekanizması oluşmamıştır. Bundan dolayı İslâm öncesi Arap toplumunda sosyal ve siyasal düzeni belirleyen en önemli faktör kabilecilik olmuştur.¹⁰² Halkın çoğunluğunu bedevilerin oluşturduğu bu toplumda asıl olan birey değil mensup olunan kabiledir. Bedeviler kabile mensubiyetleriyle hak ve yetki kazanmaktaydı.¹⁰³

⁹⁹ Mehmet Ali Yıldız, Dini Şiddetin Kültürel Kökenleri –Hâricîlik Örneği-, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, s. 118.

¹⁰⁰ Muharrem Akoğlu, “Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, 2000, s. 504.

¹⁰¹ Sönmez Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş, 3. Baskı, Dem Yayınları, İstanbul, 2017, (Mezhepler Tarihine Giriş), s. 43-44.

¹⁰² Muharrem Akoğlu, “Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler”, s. 503.

¹⁰³ Ethem Ruhi Fırlı, İtikadi İslam Mezheplerine Giriş, 1. Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2007, (İslam Mezheplerine Giriş), s. 53.

Otorite boşluğu bulunan, güvenliği sağlayacak bir gücün olmadığı ve çöl kanunlarının geçerli olduğu bu toplum yapısında her bireyin güvencesi bağlı olduğu kabileydi. Kişinin kabilesi ne kadar güçlüyse kişi de o kadar güçlüydü. Birey yanlış yapsa bile kabilesi kendi şerefi için onu korumak adına her şeyi yapardı.¹⁰⁴ Durum böyle olunca kabileler arasında sık sık savaşlar yaşanmakta ve büyük bir rekabet meydana gelmekteydi. Hz. Peygamber (sav), İslâmîyet'ten önce var olan kabile rekabetini iman kardeşliği ve iman-küfür mücadelesini ön plana çıkarmak suretiyle azaltmaya ve yok etmeye çalışmıştır.

İslâmîyet kabilecilik anlayışının aşılması için çalışmışsa da insanlar Müslüman olduktan sonra önceki kültür ve sosyal hayatlarından soyutlanmamış eski geleneklerini ve dolayısıyla kabilecilik anlayışlarını da İslâmîyet'teki yaşantılarına taşımışlardır. İslâmîyet'ten önce Mekke'de var olan en büyük ve en güçlü iki kabilenin rekabeti Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından yavaş yavaş tekrar alevlenmiş, Sıffin savaşı gibi büyük siyasî olaylara tesir etmiş ve Hâricîliğin doğuşunda da önemli rol oynamıştır.¹⁰⁵

Hilâfet için mücadele eden, güç ve toplum içinde kazandıkları konumla ön plana çıkan Haşimoğulları ile Ümeyyeoğullarının her ikisi de Kureyş ve aynı zamanda daha üst bir kabilevi yapı olan Mudar kabilesine mensuptu. Hâricîlerin içlerinden çıktıkları kabilelerin çoğu ise cahileyye döneminden beri Mudar ile arasında rekabet bulunan Rebîa kabilesine mensuptu.¹⁰⁶ Nehrevan'da toplanan Hâricîlerin çoğunluğu Rebîa kabilesinin boyları olan Bekr, Hanife, Şeyban, Hemdan, Ezd ve Anese gibi kabilelere mensuptu. Hâricîlerin içinde bunların dışında bedevi olan Temim kabilesi de ağır basmaktaydı. Temim kabilesi Necd, Bahreyn ve Yemame bölgelerini içine alan geniş bir alanda yaşıyordu. Bedevi olan bu kabilenin yaşam tarzı ve kültürü, Hâricîliğin doğuşunda ve şekillenmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Temim kabilesinin içinden Hurküs b. Züheyr, Ebu Mirdas b. Udeyye, Abdullah b. İbad, Mis'ar b. Fedeki ve Müstevrid b. Ullefe gibi önemli Hâricî lider ve şahsiyetler çıkmıştır¹⁰⁷

¹⁰⁴ Nitekim Haşimoğullarının başta Ebu Talip olmak üzere birçok kişi, iman etmemelerine ve her türlü sıkıntıya uğramaya rağmen diğer müşriklere karşı Hz. Peygamber (sav)'i korumuşlardır. Bkz: Mehmet Azimli, Cahiliyye'yi Farklı Okumak, 4. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 56.

¹⁰⁵ Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş, s. 46.

¹⁰⁶ Muhammed Ebu Zehra, İslam'da Siyasi, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, çev: Abdülkadir Şener, Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 68.

¹⁰⁷ William Montgomery Watt, Hz. Muhammed'in Mekkesi, çev: Mehmet Akif Ersin, KURAMER Yayınları, İstanbul, 2017, (Hz. Muhammed'in Mekkesi) s. 43; Wellhausen, s. 11.

Hâricîliğin doğuşunu sadece geçmişten gelen kabile asabiyeti ile açıklamak elbette doğru bir yaklaşım olmaz. Zira ilk Hâricîler Kureyş'ten olan Hz. Ali'nin safında savaşmışlardı. Ümeyyeoğulları son dönemlerde Müslüman oldukları için Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından ilk dönemlerde kendilerini hilâfette söz sahibi olarak görmemiş ancak buldukları ilk fırsatta yönetim için mücadele etmişlerdi. Hâricîlerin de içlerinden çıktıkları kabileler ilk dönemlerde yönetime karşı çıkacak herhangi bir sebepleri yoktu. Ancak iç karışıklıklar çıkıp sorunlar baş gösterince bilinçaltılarında zaten var olan asabiyet duygusu harekete geçip Kureyş'in hakimetine bir tepkiye dönüşmüş olması muhtemeldir. Kaldı ki hem Hz. Osman dönemindeki bazı Ümeyyeoğullarının halka üstten bakması hem de Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında cereyan eden mücadele bu kabilelerde Kureyş'e karşı bir öfke oluşturmuştur. Bu öfke onların fikirlerine de sirayet etmiştir. Zira Ehl-i Sünnet'e göre halife Kureyş'ten olması gerekirken Hâricîler bu şartı kabul etmemişlerdir. Hâricîlere göre Müslümanlardan köle veya hür ehliyet şartlarını taşıyan herkes halife olabilir.¹⁰⁸ Hatta Hâricîler, doğru yoldan ayrıldığı takdirde azli kolay olsun diye halifenin Kureyş'ten olmamasını tercih ederler.¹⁰⁹ Yine Hâricîlerin kendilerine seçtikleri liderlerin hiçbiri Kureyş kabilesinden değildir.¹¹⁰ Hâricîlerin hilâfet konusundaki görüşleri Kur'an'ın ehliyet ve liyakate ile ilgili görüşlerine mutabık olmakla birlikte¹¹¹, bu görüşün savunulmasında Kureyş'e olan tepkinin de etkisi olduğunu kanaatindeyiz.

Hâricîler hilâfet konusunda Kureyş ve diğer Arap kabilelerini eşit gördüğü gibi yeni Müslüman olan ve mevâlî olarak adlandırılıp ikinci planda bırakılanları da eşit görmüşlerdir. Yeni Müslüman olan mevâlîler o dönemde Emeviler tarafından kendilerine haksızlık yapıldığını düşünerek mevâlîlere de hilâfette söz hakkı veren Hâricîlere yaklaşması beklenirdi. Ancak Hâricîler kabile ve Arap asabiyetinden azade olmadığı için ciddi bir yaklaşma gerçekleşmemiştir. Ancak mevâlîden Hâricîlere sınırlı da olsa bir katılım olmuştur.¹¹²

¹⁰⁸ Şehristânî, s. 116-117.

¹⁰⁹ Ebu Zehra, s. 70.

¹¹⁰ Ahmed Emin, Fecrü'l İslam (İslam'ın Doğuşu), çev: Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, s. 372.

¹¹¹ Bkz: "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder." Nisa: 4/58.

¹¹² Wellhausen s. 26.

Hâricîliğin doğuşunda ve Hâricîlerin davranışlarına şekil vermede en önemli etkenlerden biri de bedevi karakterdir. İnsanların farklı karakter, davranış, duygu ve düşünceleri içlerinde yaşadıkları toplumsal düzenle buluşunca onların din anlayışlarında da farklılıkları beraberinde getirmiştir. İnsanların dinî anlama, yorumlama ve yaşama tecrübelerinde görülen farklılıklar temelde insan tabiatında bulunan tipolojiler ve içlerinden çıktıkları toplumsal yapıyla yakından alakalıdır. Bunlar dinî hareketlerin ortaya çıkmasıyla doğrudan ilişkilidir.¹¹³

Hâricîlik, içlerinden çıktığı, daha çok çölde yaşayan ve şehir hayatına alışmada güçlük çeken bedevilerin belirgin özelliklerini taşımaktadır. (Tıpkı Mutezile'nin şehirli medeni kültürün özelliğini bünyesinde taşıdığı gibi.)¹¹⁴ Bedevi Araplar için değişim şiddetle karşı çıkılması gereken bir şeydir. Bedevi Araplar değişime oldukça kapalıdır ve onların değişimi çok zordur. Bedeviler İslâm'dan önceki alışkanlıkları, kültür ve yaşam tarzlarını İslâm'dan sonra da devam ettirmişlerdir.¹¹⁵ Bedevilerin yaşam tarzları ve olaylara yaklaşımlarıyla Hâricîlerin düşünce ve tutumları arasında belirgin bir benzerlik vardır. Bunlara şu örnekler verilebilir: Bedevi kabilelerde fertlerin hepsi eşittir. Liderin yani şeyhin özel bir yetkisi yoktur, o eşitler arasında birincidir. Genelde kabilenin en yaşlı ve tecrübelisi lider olarak seçilir ve insanlar arasında gelenek ve göreneklere göre hakemlik eder.¹¹⁶ Bedevi Araplar riyaseti kendi babasına veya kardeşine vermeyecek kadar hürriyetlerine düşkündürler. İktidarı kimseye teslim etmeye razı değildirler.¹¹⁷ Hâricîlere baktığımızda onların da özgürlüklerini sınırlayan ve belli bazı normlara göre hayatlarını düzenleyen iktidarlara hiçbir zaman anlaşılmadıklarını görüyoruz. Sürekli olarak mevcut iktidarla bir çatışma ve mücadele içinde olmuşlardır. Çölde sadece kendi kurallarına bağlı olarak ve hiçbir iktidarın hegemonyası altında girmeden yaşadıklarından oluşan yeni toplumsal ve siyasal düzene ayak uyduramamış ve değişime direnç göstermişlerdir.

İlk Hâricîler, daha önce çölde yaşayan ve Hz. Ömer tarafından yeni kurulan şehirlere yerleştirilen bedevi kabileler arasından çıkmışlardır.¹¹⁸ E.R. Fığlalı'ya göre

¹¹³ Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş, s. 55.

¹¹⁴ Kutlu, Mezhepler Tarihine Giriş, s. 45.

¹¹⁵ Ethem Ruhi Fığlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014, (İslam Mezhepleri), s. 48.

¹¹⁶ Ethem Ruhi Fığlalı, İslam Mezheplerine Giriş, s. 55.

¹¹⁷ İbn Haldun, Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015, s. 365.

¹¹⁸ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", Cilt: 22, Sayı: 1, 1978, s. 248.

Hâricîlik hareketi “çölde aşına oldukları eski kabile hayatının ser-azad alışkanlıklarını, hepsi de birer eski bedevi olan reisleri olan liderlerinin önderliğinde sürdürmekten ve dolayısıyla İslâm cemiyetinin geçmekte olduğu şehir medeniyetine tepkiden başka bir şey değildi”.¹¹⁹ Aynı şekilde cahiliyye döneminde bir kabile kendisiyle arasında antlaşma bulunmayan kabileleri düşman olarak görüyor, mal ve canına kast edebiliyorsa; Hâricîler de kendi dışında kalan Müslümanları kâfir olarak nitelendirip düşman olarak görüyor ve dolayısıyla canlarına ve mallarına el uzatıyordu.¹²⁰ Bedevi Araplarda birini öldürmek suç değildi, kendi kabilesinden birini öldürmek suçtu.¹²¹ Hâricîlerin çoğunluğu da kendi fikirlerini kabul etmeyenleri öldürmeyi meşru kabul etmişlerdir.¹²²

Hâricîliğin bedevi kabileler arasında ortaya çıkması, onlarda taraftar bulması bedevi karakterlerini dinî bir görünüm altında devam ettirmeleri ayrıca Kuzey Afrika’da Hâricîliğin bedevilerle aynı karakteri taşıyan Berberiler arasında yayılması dolayısıyla birçok araştırmacı bedeviliğin Hâricîliğin çıkışında ana etkenlerden biri olduğunu savunmaktadır.¹²³ Bazı araştırmacılar da Hâricîlerde bulunan bazı bedevi özelliklerin onların ayrıştırıcı bir özelliği olmadığını, bu özelliklerin o dönem toplumun genelinde bulunan özellikler olduğunu ileri sürerek Hâricîliğin doğuşunda bedeviliğin ana sebeplerden biri olmadığını iddia ederler.¹²⁴ Ayrıca düşmanlarından kaçtıkları zaman sığınmak için çölü değil de Arap olmayan Dicle’nin öte taraflarındaki Cuha, Ehvaz, Medyen’i ve Fars’ı seçmelerini de buna delil olarak gösterenler de vardır.¹²⁵

Kanaatimizce bedevilik tek faktör olmamakla birlikte Hâricîliğin doğuşuna tesir etmiştir. İslâm geldiğinde Arapların genelinin bedevi bir yaşam sürdüğü bir realitedir. Ancak İslâm geldikten sonra bedevi karakterlerini İslâmî bir yapıda eritip İslâmî olanı önceleyenler olduğu gibi buna ayak uyduramayanlar da olmuştur. Yani bedevilik karakteri her bedevi kabile veya bireyde aynı düzeyde dışa vurulmamış veya davranışlara yansımamış olması mümkündür. Ayrıca Hâricîlerin mevcut iktidarlardan kaçarken çöle sığınmamasının nedeni muhtemelen merkezi otoriteden uzak olma ve etkisinin az olduğu

¹¹⁹ Fığlalı, İslam Mezhepleri, s. 185.

¹²⁰ Hüsnü Ezber Bodur, “Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, KSÜİFD, Sayı: 10, 2007, s. 38.

¹²¹ Watt, Hz. Muhammed’in Mekkesi, s. 43.

¹²² Hâricîler Abdullah b. Habbab b. Eret’i sadece Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında olumlu konuşmasından dolayı katletmişlerdir. Bkz: İbnü’l-Esîr, III, s. 350.

¹²³ Bu görüşü savunanlar için bakınız: Ebu Zehra, s. 67-68; Fığlalı, İslam Mezhepleri, s. 185; Emin, s. 372.

¹²⁴ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 63-65.

¹²⁵ Wellhausen, s. 11.

bölgelere sığınmak içindir. Kufe ve Basra Hâricîlerinin önceki yaşam yerleri olan çöller devletin hâkimiyet alanının tam ortasında bulunduğu için iktidara muhalif olan Hâricîler için yeterince güvenli bir yer olarak görülmemesi kuvvetle muhtemeldir.

1.4.2. Literal Okuma ve Zahirilik

Hâricîler ile ilgili kaynaklar onların dine olan bağlılıkları ve ibadete düşkünlükleri üzerinde sıklıkla durmaktadır. Öyle ki Hz. Ali Abdullah b. Abbas'ı onlarla konuşması için gönderdiğinde onların uzun uzun secdede kalmaları sebebiyle alınlarının yara olduğunu el ve dizlerinin nasırlaşmış olduğunu ve üzerlerinde tertemiz elbiseler olduğunu görmüştür.¹²⁶ Yine Hâricîlerin kendi ordusundan ayrıldıktan sonra Hz. Ali'nin ordugâhında “Kur'an sesi niye kesildi” diye sorduğunda cevap olarak kurranın ordudan ayrıldığı cevabını aldığı rivayet edilir.¹²⁷ Hâricîlerin içinde çok sayıda kurra olduğu ve Hâricîliğin doğuşunda önemli roller oynadığı bilinmektedir.¹²⁸ Ancak Kur'an'ı bu kadar okuyup ezberleyen, Kur'an'a bu kadar bağlı ve ibadete bu kadar düşkün olan Hâricîlerin dinî hükümleri bilme, anlama ve hikmetlerini kavrama konusunda aynı başarıyı gösteremediklerini görüyoruz. Kur'an-ı Kerim'i ezberleyip sürekli olarak okuyan, ibadet etmede insanların öncüleri olan bu Hâricîler, eski bedevi mantığı ve kültürel kodlarıyla Kur'an'a yaklaşıp yorumlamışlardır. Aralarında Kur'an hükümlerini derinlemesine bilen, anlayan ve yorumlayan kültürlü ve âlim insanlar yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Hâricîlerin diğer olaylara bakış açıları gibi Kur'an'a bakış açıları da son derece keskin ve yüzeyseldir. Bakış açıları keskin olduğu için onlara göre bir şey ya siyah ya beyaz, ya iman ya küfürdü.¹²⁹

Hâricîlerin ilk liderleri Resulullah'ın (sav) yanına uzun süre kalarak dinî ondan öğrenen kişiler değildiler. O yüzden hadis bilgileri ve Hz. Peygamber'in (sav) uygulamaları konusunda bilgileri zayıftı. Hâricîler karşılaştıkları sorunlarda sürekli Kur'an'dan deliller getirmeleri de bunun bir göstergesidir.¹³⁰ Hadis ve siyer bilgilerinin zayıflığı Hâricîlerin Kur'an'ı anlamalarını da olumsuz etkilemiştir. Hz. Ali bu yüzden

¹²⁶ Ebu Zehra, s. 66.

¹²⁷ Yıldız, s. 71.

¹²⁸ Harun Yıldız, “Hâricîlerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü”, EKEV Akademi Dergisi, Sayı:18, 2004, s. 276-277; Wellhausen, s. 13.

¹²⁹ Harun Yıldız, “Hâricîlerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü”, s. 269.

¹³⁰ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 65-66.

onlarla münakaşa ederken Kur'an'dan delil getirmemiş Resulullah'ın (sav) uygulamalarıyla delil getirdiği görülmektedir. Çünkü yapılan işler tevil kabul etmez derecede açıktır. Metin ve nasları tek yönlü anlamak ise onları asıl maksatlarından uzaklaştırır.¹³¹

Hâricîler nasları daha çok siyasal ve toplumsal zeminlerde zahirî ve literal olarak yorumlamışlardır. Bu şekilci ve yüzeysel anlayışlarını Sıffîn savaşında “la hükme illa Lillah (hüküm ancak Allah'ındır)” sloganlarında görmekteyiz¹³² Yine bazı fikhî konularda da zahiri bir yorumlamaya gitmişlerdir. Mesela Hâricîlerin Ezarika kolu zina iftirasının cezasıyla ilgili ayette,¹³³ sadece iffetli Müslüman kadınlara zina iftirası atanlara ceza verilmesinden bahsettiği için Müslüman erkeklere karşı aynı suç işlendiğinde aynı cezanın verilemeyeceğini savunmuştur.¹³⁴ Yine Hâricîlerin Meymuniyye fırkası evlenilmesi yasak olanların açıklandığı ayette¹³⁵ torunlar zikredilmediği için torunlarla evlenmeyi helal kabul etmişlerdir.¹³⁶

1.4.3. Cehalet ve Taassup

İlk Hâricîlerin çoğunluğu, bedevilerin içlerinden çıktıkları için kültürel ve ilmi olarak toplumun geneline göre eğitim seviyeleri daha düşük insanlardı. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) ile fazla zaman geçirmedikleri için İslâmî bilgi ve bilinç seviyeleri de oldukça düşüktü. Nakilciliğin ve ezberciliğin ön planda olduğu Hâricîlerde formal bir eğitimin söz konusu olmadığını görüyoruz. Siyaset ve diğer sosyal-kültürel konularda olduğu gibi eğitim alanında da bir kurumsallaşma karşıtlığı veya isteksizliği mevcuttur. Dini anlamada ve yorumlamada uzmanlaşmayı gereksiz gördükleri için sistemli ve tutarlı bir din anlayışı inşa edememişlerdir.¹³⁷

Yeterli bir ilmî birikimleri olmaması Hâricîlerin tutarsız ve çelişkili bir teolojiye sahip olmalarına neden olmuş ve sürekli olarak kendi içlerinde bölünmelerine sebebiyet

¹³¹ Ebu Zehra, s. 72.

¹³² Büşra Yurtalan, “İbn Haldun'un Asabiyet Teorisinin Hâricî Düşünce Üzerinde Yansımaları”, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, 2017, s. 249.

¹³³ Nur: 24/4.

¹³⁴ Şehristânî, s. 113.

¹³⁵ Nisa: 4/23.

¹³⁶ Şehristânî, s. 119.

¹³⁷ Hüsnü Ezber Bodur, “Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, s. 34.

vermiştir. Yetersiz ilimleri ve cehaletleri sebebiyle Hâricîlerin görüşlerinde sık sık ani değişimler yaşanmıştır. Ayrıca taassup sahibi olmaları nedeniyle kendi görüşlerini kabul etmeyenleri tekfir etmiş ve onlara karşı şiddet uygulamışlardır. Sıffin savaşında, savaşı durdurup Hz. Ali'yi tahkime zorlayanların bazıları daha sonra tahkimden tevbe ederek Hz. Ali'yi de tevbeye davet etmiş ve kendileri gibi düşünmeyince onu tekfir etmişlerdir. Cehalet ve taassuplarına en güzel örneklerden biri Hâricîlerin Necedât fırkasının lideri Necde b. Amir ile mensupları arasında gerçekleşen şu hadisedir: Necde'nin Abdülmelik b. Mervan ile yazışıp onun isteklerine olumlu cevap vermesine öfkelenen mensupları Necde'yi tevbeye davet ettiler. Necde tevbe edip onların intikam ve tecavüzünden emin oldu. Ancak daha sonra mensupları pişman olup bizim “imamı tevbeye davet etme yetkimiz yok” diyerek kendileri tevbe etti ve Necde'yi de “tevbe ettiğin için tevbe et yoksa aramızdaki ahdi bozarız” diye tehdit ettiler. Necde de tevbesinde dolayı tevbe etti.¹³⁸ Bu olayda da görüldüğü gibi Hâricîler cehaletleri nedeniyle güncel sosyal ve siyasal konularda ani olarak fikir değiştirmişler ve kendi fikirlerini dine dayandırıp tek doğru olarak kabul etmişlerdir.

Hâricîleri Müslümanların çoğunluğundan ayıran ve Hâricîliği İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk fırka yapan Nehravan savaşının yaşanmasına neden olan hadise de taassup, dar görüşlülük ve hoşgörüsüzlük sebebiyle yaşanmıştır. Yolda sahabî Abdullah b. Habbab b. Eret'i gören bir grup Hâricî sırf Hz. Osman ve Hz. Ali ile ilgili düşünceleri kendileri gibi olmadığı için onu ve hamile karısını öldürmüşlerdir.¹³⁹ Bu vakıa bardağı taşıran son olay olmuş ve Hz. Ali ile Hâricîler Nehravan'da savaşmıştır. Bu savaş ile birlikte Hâricîler İslâm toplumunun çoğunluğundan ayrılmış oldu.

1.5. HARİCİ FIRKALARI

İslâm mezhepleri tarihinde ortaya çıkan diğer mezhepler gibi Hâricîlik mezhebi de kendi içinde birçok alt fırkaya ayrılmıştır. Genel olarak Hz. Osman, Hz. Ali, Cemal ashabı ve tahkime razı olan herkesi tekfir etme fikrinde birleşen Hâricîler¹⁴⁰ bazen temel esaslar bazen de detay meseleler üzerindeki anlaşmazlıkları nedeniyle farklı alt gruplara bölünmüşlerdir.

¹³⁸ Şehristânî, s. 115.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, III, s. 350.

¹⁴⁰ Bağdadi, s. 54-55.

Mezhepler tarihi klasik kaynakları ilk Hâricî fırka olarak bütün Hâricîlerin öncü olarak gördüğü ve örnek aldığı, ilk Hâricîler olan “el-Muhakkime”yi ele alırlar.¹⁴¹ Bu grup hem İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk fırka hem de Hâricîlerin ilk fırkası olarak kabul edilir.

Hız. Ali'nin Hâricîler tarafından şehid edilmesi ve Hız. Hasan'ın hilâfetten feragat etmesiyle yönetimin tamamen Muaviye ve Emevilere geçmesi üzerine Hâricîler için artık isyan etmenin önünde hiçbir şüphe kalmamıştır. Nehrevan'da Hız. Ali ile savaşmaktan tereddüt edenler dâhil bütün Hâricîler Muaviye halife olunca isyan etmenin gerekliliği üzerine birleştiler. Hâricî isyanları Emeviler döneminin sonuna kadar hiç ara vermeden devam etmiştir.¹⁴² Emevi yönetimine karşı girişilen bu isyanlar Emevilerin de Hâricîlere karşı sert politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Irak valiliği yapan Ziyad b. Ebih ve oğlu Ubeydullah b. Ziyad dönemlerinde 13 000 Hâricî öldürülmüştür.¹⁴³ Durum böyle olunca Hâricîler Nafi b. Ezrak'ın teklifiyle baskı ortamının hâkim olduğu Irak topraklarından uzaklaşmak ve Emevi yönetimine karşı bir ittifak geliştirmek için Mekke'de isyan ederek kendi yönetimini kuran Abdullah b. Zübeyr'in yanına gitmişlerdir.¹⁴⁴

Dağınık halde bulunan Hâricîler Mekke'ye giderek Nafi b. Ezrak'ın etrafında birleştiler. Bu Hâricîlerin arasında Hâricîlerin önemli isimleri olan ve daha sonra farklı Hâricî fırkalarının kurucusu olacak olan Necde b. Amir, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad ve Hanzala b. Beyhes gibi isimler vardı. Bir süre sonra Hâricîler ve Abdullah b. Zübeyr arasındaki ittifak sona ermiş ve Hâricîler Mekke'yi terk etme kararı almışlardır. Mekke'den ayrılan Hâricîler iki gruba ayrılmış içlerinde Nafi B. Ezrak, Abdullah b. İbad Necde b. Amir ve Abdullah b. Saffar'ın olduğu grup Basra'ya; Ebu Talut, İbn Füreyk ve Atıyye b. Esved'in olduğu grup Yemame'ye gitmiştir.¹⁴⁵

Basra'ya dönen grupta olan ve dönemin en etkili Hâricî lideri olan Nafi b. Ezrak bir süre sonra Basra'da yaşayan halkı tekfir ederek Basra'dan Ahvaz'a huruc etti. Nafi'nin kendisiyle beraber huruc etmeyen herkesi tekfir etmesi Hâricîler arasında ilk ciddi fikir ayrılığını ortaya çıkararak Hâricîliğin fırkalara bölünmesine neden oldu. Abdullah b. İbad ve Abdullah b. Saffar, Nafi b. Ezrak ile Ahvaz'a gitmeyip Basra'da kalmış, Necde b.

¹⁴¹ Bağdadi, s. 55; Şehristânî, s. 116.

¹⁴² Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 115.

¹⁴³ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 127.

¹⁴⁴ Ethem Ruhi Fıglalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, s. 266; Yıldız, s. 100.

¹⁴⁵ Wellhausen, 40-41; Ethem Ruhi Fıglalı, “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, s. 267.

Amir ise Nafi b. Ezrak ile Ahvaz'a gitmiş ancak daha sonra onun fikirlerindeki aşırılığı görerek ondan ayrılmıştır.¹⁴⁶

Hâricîlerin kaç fırkaya ayrıldığı konusunda birbirinden farklı rakamlar zikredilmiştir.¹⁴⁷ Bazı müellifler özellikle 73 fırka hadisindeki sayıya ulaşmak için birçok alt fırkanın olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bunların hepsinin müstakil bir fırka olmadığını söyleyenlerin görüşü bizce de daha isabetli bir yorumdur.¹⁴⁸ Hâricî fırkaları, alt grupları ihtilaflı olmakla birlikte dört ana fırka üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bunlar: Ezarika, Necedât, Sufriyye ve İbazîyye'dir.¹⁴⁹

1.5.1. Ezarika

Ezarika fırkası Nafi b. Ezrak'ın tabiilerine verilen isimdir. Nafi kendileri gibi düşünmeyen ve Hâricî olmayan Basra halkını tekfir etmiş ve onların arasında yaşanılmaması gerektiğini savunarak Basra'dan Ahvaz'a "Huruc" etmiştir (çıkıştır). Aynı düşüncede olduğu Hâricîlerden kendisiyle beraber gelmeyip Basra'da oturanları (Kaade'yi) da tekfir etmiştir. Nafi b. Ezrak böylece Hâricîler arasında ilk ihtilaf çıkaran kişi olmuştur.¹⁵⁰

Ezarika Hâricîlerin en büyük ve en güçlü fırkasıydı. Emeviler ve İbn Zübeyr'in komutanlarıyla uzun süre mücadele etmişlerdir. Ahvaz ve Kirman gibi şehirleri ele geçirip bir süre hâkimiyetleri altında tutmuşlardır.¹⁵¹

Ezarika Hâricîlerin en sert, radikal, devrimci ve aşırıydı. Kendi yanlarına hicret etmeyenleri hem kâfir hem de müşrik saymışlar ve yaşadıkları yerleri "darü'l-küfr" (küfür yurdu) olarak isimlendirmişlerdir. Kendi yaşadıkları yerlere ise "darü'l-hicre" (hicret yurdu) demişlerdir.¹⁵²

Ezarika muhaliflerinin kadın ve çocuklarının öldürülmesini helal saymıştır. Müşriklerin çocuklarının da cehenneme gideceğini savunmuştur. Büyük günah işleyenlerin küfre düştüğünü söylemişlerdir. Ayrıca peygamberlerin de günah işleyerek

¹⁴⁶ Yıldız, s. 102.

¹⁴⁷ Şehristânî 8 ana fırka 18 alt kol, Razi 21, Bağdadi ve Makrizi 20, Kalhati 16 fırka saymaktadır. Bkz: Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 35-36.

¹⁴⁸ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 34-35.

¹⁴⁹ Ethem Ruhi Fıglalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 275.

¹⁵⁰ Eş'ari, s. 102.

¹⁵¹ Bağdadi, s. 59-62.

¹⁵² Yıldız, s. 107-115.

küfre düşebileceklerini iddia etmişlerdir. Ezarika'ya göre İslâm'da recm cezası yoktur. Yine onlara göre Kur'an'da sadece namuslu kadınlara iftiranın cezası zikredildiği için erkeklere iftiranın cezası yoktur.¹⁵³

Ezarika Hz. Osman, Hz. Ali, Cemel ashabı ve tahkimi kabul edenleri tekfir etmiştir.¹⁵⁴ Aşırı fikirleri barındıran Ezarika marjinallikten kurtulamayarak bir süre sonra etkisini kaybetmiş ve zaman içinde yok olmuştur.

1.5.2. Necedât

Necedât fırkası Necde b. Amir'in tabiilerine verilen isimdir. Necde b. Amir, Nafi b. Ezrak ile Ahvaz'a gitmiş lakin onun Kaade'yi tekfir etmesi ve kadın ile çocukların öldürülmesi helal kabul etmesi nedeniyle ondan ayrılmıştır. Yemame'ye gitmiş ve oradaki Hâricîler ona biat etmiştir.¹⁵⁵

Necde b. Amir Yemen, Bahreyn, Umman ve Hadramut'u ele geçirerek kısmi de olsa ilk defa Hâricî bir yönetim ortaya koymuştur. Necde b. Amir Nafi b. Ezrak'ın fikirlerinin uygulanabilir olmadığını görmüş, dinî ve siyasî konularda daha yumuşak bir tutum sergilemiştir.¹⁵⁶

Necedât'a göre gûnahta ısrar eden müşriktir ancak ısrar etmeksizin günah işleyen kişi Müslümandır.¹⁵⁷ Takiyye sözle caiz, amelde caiz değildir. Necedât'ın en özgün fikri ise, insanları birbirine karşı faziletle davranması durumunda imama ihtiyacın olmadığını savunmalarıdır. İmam olmadığına bu durumun gerçekleşmeyeceği bilirse o zaman imam seçmek caizdir.¹⁵⁸

Necde b. Amir'e göre insanların inanç konusunu bilmesi vaciptir ancak haram ve helallerde delil gösterilinceye kadar mazurdurlar. Necde'nin oğlunun bir savaştan elde ettiği ganimeti paylaştırmadan kullanması Necedât arasında ihtilaf çıkardı. Necde'ye oğlunu kayırdığı, ganimeti eşit dağıtmadığı ve had cezası alan fasık taraftarlarıyla arasına

¹⁵³ Şehristânî, s. 112-114.

¹⁵⁴ Yahya Kahyaoğlu, Hâricîlerin Edebi Yönleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1998, s. 78-79. Şehristânî, s. 113.

¹⁵⁵ Bağdadi, s. 63-64.

¹⁵⁶ Yıldız, s. 128.

¹⁵⁷ Eş'ari, s. 106; Şehristânî, s. 121.

¹⁵⁸ Şehristânî, s. 122.

mesafe koymadığı yönünde eleştiriler yapıldı. Bunun sonucunda Necedât Necde b. Amir, Ebu Fureyk ve Atıyye b. Esved taraftarları olmak üzere üç kola ayrıldı.¹⁵⁹

1.5.3. Sufriyye

Bu fırkanın ismi ve kime mensup oldukları konusunda farklı görüşler mevcuttur. Nafi b. Ezrak ile Ahvaz'a gitmeyen Abdullah b. Saffar ile Abdullah b. İbad kendi aralarında da ihtilaf ettiler. Abdullah b. İbad Basralıları müşrik olarak görmezken Abdullah b. Saffar, Nafi b. Ezrak gibi Basralıları müşrik olarak görüyor ancak onlarla evlenmeyi ve varis olmayı helal sayıyordu. Bundan dolayı muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmeyi uygun görmüyordu.¹⁶⁰ Kaynaklarda Abdullah b. Saffar ile ilgili detaylı bir bilgi yoktur. Sufriyye fırkası daha çok Ziyad b. Asfar'a nispet edilir.¹⁶¹

Sufriyye'ye göre had cezası gerektiren hırsızlık ve zina gibi suçları işleyenler ancak bu suçun faili olarak hırsız ve zâni gibi isimlerle isimlendirilebilirler, kâfir ve müşrik olmazlar. Ancak had cezası gerektirmeyen namaz kılmamak ve oruç tutmamak gibi suçları işleyenler kâfir olurlar.¹⁶²

1.5.4. İbazîyye

İbazîyye fırkası Abdullah b. İbad'ın tabilerine verilen isimdir. İbazîler Ezarika'nın aşırı ve sert fikirlerini benimsememiş, mutedil bir yol izlemeye çalışmışlardır. Radikal bir tutum sergilememeleri sayesinde Emevi yönetiminin de dikkatini üstüne çekmemiştir. Bu nedenle görüşlerini yayma fırsatı bulmuşlar ve diğer Hâricîlere nazaran hem daha geniş bir alana yayılmış hem de günümüze kadar gelmeyi başarmışlardır.¹⁶³

İbazîlere göre kible ehli olan muhalifleri kâfirdir ancak müşrik değildirler. İbazîlere göre küfür iki çeşittir: Küfr-ü nimet ve küfr-ü şirk.¹⁶⁴ Onlar muhaliflerinin küfr-ü şirk değil de küfr-ü nimet içinde olduklarını dolayısıyla onlarla evlenmenin, karşılıklı

¹⁵⁹ Yıldız, s. 127-130; Eş'ari, s. 106-107; İbn Zekvan, s. 75-77.

¹⁶⁰ Yıldız, s. 139.

¹⁶¹ Şehristânî bu fırkayı "Sufriyyetü'z Ziyadiyye" olarak isimlendirmektedir. Şehristânî, s. 126.

¹⁶² Şehristânî, s. 126.

¹⁶³ Ethem Ruhi Fırlalı, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, (İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri), s. 90; Yıldız, s. 151-152.

¹⁶⁴ Fırlalı, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 136-137.

mirasçı olmanın helal olduğunu savunurlar. Onlarla savaşmayanların öldürülmesi ve esir edilmesi, savaşması durumunda da harp aletlerinin dışında mallarının ganimet alınmasını helal görmemişlerdir. İbazi müellif İbn Zekvan kendileriyle savaşmayan muhaliflerinin öldürülmesi, kadın ve çocuklarının esir, mallarının ganimet olarak alınması konusunda Ezarika'yı "Müslümanlar Mekke müşriklerine bile bunu yapmamıştır, biz nasıl bunu kible ehline yaparız?" diyerek eleştirmiştir.¹⁶⁵

Büyük günah işleyenler konusunda Mu'tezile'ye yakın bir görüş içinde olmuşlar ve onların muvahhid olmakla birlikte mümin olmadıklarını savunmuşlardır. Yine İbaziiler Mu'tezile gibi Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunmuşlardır.¹⁶⁶

Klasik kaynaklarda İbaziiliğin alt kolu olarak zikredilen ve Acemlerden gelecek olan bir peygamberin İslâm şeriatını iptal edeceğini iddia eden Yezidiyye isimli bir fırkadan bahsedilmektedir.¹⁶⁷ Aşırı batını fikirleri olan bu fırkayı, Kur'an ve Sünnet'in zahirine sıkı sıkıya bağlı olan İbaziilere nispet etmek isabetli bir yaklaşım değildir. Yezidiyye'nin kendisine atfedildiği Yezid b. Üneyse batını fikirleri benimsemeden önce İbazi fikirleri benimsemiş olsa bile İbazi fikirlerle hiçbir benzerliği olmayan bu fırkanın İbaziiliği nispet edilmesi doğru değildir.¹⁶⁸ Sırf onlardan ayrıldığı için İbaziilere nispet edilecekse Hâricîlerin de Hz. Ali'ye nispet edilmesi gerekir. Bu da bu mantığın ne kadar yanlış olduğunu göstermektedir.¹⁶⁹

İbaziiler kendilerinin Hâricî olmadıklarını ve Hâricîlere en uzak fırka olduklarını savunmaktadırlar. Hâricî olarak isimlendirilmelerinin büyük bir zulüm ve hakaret olduğu görüşündedirler.¹⁷⁰ İbazi olmayan bazı araştırmacılar da şiddeti yöntem olarak benimsememeleri ve muhaliflerine daha yumuşak davranmalarından hareketle İbaziilerin Hâricî olmadığı görüşündedirler.¹⁷¹ İbaziiler Ezarika'yı Hâricî olarak isimlendirmektedirler. Ve onlar ilk Hâricî teşekkülü ve bütün Hâricîlerin öncüsü kabul

¹⁶⁵ İbn Zekvan, s. 91-95.

¹⁶⁶ Eş'ari, s. 118-119.

¹⁶⁷ Bağdadi İslâm'dan çıktıklarını söyleyerek Hâricîlerin altında değil de gulat fırkalardan bahsederken anlatır. Bknz: Bağdadi, s. 75; Şehristânî s. 125; Eş'ari, s. 115-116.

¹⁶⁸ Fıglalı, İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 131-132.

¹⁶⁹ Demircan, Din Siyaset İlişkisi, s. 105-106; Yıldız, s. 166-167.

¹⁷⁰ Orhan Ateş, "İbaziyye Haricî Bir Fırka mıdır?", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, s. 2; Kadir Gömbeyaz, "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbadiler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma", e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, 2016, s. 81-82.

¹⁷¹ Ateş, "İbaziyye Haricî Bir Fırka mıdır?", 12-14.

edilen Mûkakkimetü'l-Ula'yı kendilerine öncü kabul etmeleri ve onları takip ettiklerini söylemeleri, onların Hâricîlerle irtibatlarını açık bir şekilde göstermektedir.¹⁷²

İbâzîlik “ilim taşıyıcıları” olarak adlandırılan öğrenci ve davetçiler vasıtasıyla Irak dışına çıkmış, Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan’da yayılmıştır. Kuzey Afrika’da Rüstemiler Devleti’ni kurmuşlardır. Günümüzde İbâdiler başta Umman olmak üzere Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir ve Batı Sahrâ’nın çeşitli yerlerinde yaşamaktadırlar.¹⁷³

¹⁷² Metin Yıldız, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, Kader Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, 2018, s. 297-299.

¹⁷³ Fığlalı, İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 99-103; Ethem Ruhi Fığlalı, “İbâziyye”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, s. 169.

İKİNCİ BÖLÜM

VEHHÂBİLİK

Vehhâbîlik, 18. yüzyılda Arap yarımadasının ortasında, çöllerle kaplı bulunan Necid bölgesinde Muhammed b. Abdülvehhâb (1115-1206/1703-1792) tarafından, dinin yozlaştırıcı düşünce ve tutumlardan ayıklanması ve ahlâkî bozulmaya karşı koyma düşüncesiyle ortaya çıkmış dinî ve siyasî bir harekettir.¹⁷⁴ Vehhâbîliğin neşet ettiği Necid bölgesi Hz. Peygamber'in (sav) son dönemlerinde yalancı peygamberler ve irtidad hareketleriyle, sonraki dönemlerde ise Hâricîler ile gündeme gelmiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Necid bölgesinden yeni fikirlerle ortaya çıkmasından önceki dönemde Necid bölgesinin adından pek söz edilmemiştir.¹⁷⁵

Vehhâbîlik hareketi ortaya çıkışından günümüze kadar İslâm dünyasında çok yönlü ve geniş bir etkiye sebep olmuş bir harekettir. Bu düşüncüyü savunanlar Muhammed b. Abdülvehhâb'ın yeni bir mezhep kurmadığını, İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 855) mezhebini canlandırdığını ve İbn Teymiyye'nin (ö. 1328) takipçisi olduğunu savunurlar. Hareketin adı muhaliflerince kurucusuna nispetle verilmiş ve akımın dışındaki çevrelerce geniş kullanım alanı bulmuştur. Vehhâbîler kendileri için Muvahhidun, Ehl-i Tevhid veya benimsedikleri geleneksel dinî anlayışa uygun olarak ilk üç asrı takip eden anlamda selefiyye adını kullanmaktadırlar.¹⁷⁶

Osmanlı tarihinde ise Vehhâbîlere "Hâricî" gözüyle bakılmış ve o şekilde isimlendirilmişlerdir.¹⁷⁷ Düşünce ve davranışlarındaki sertlik, imanlarındaki taassup ve kendilerinden olmayanları küfür ile itham etmeleri doğal olarak Vehhâbîlerin Hâricî olarak tanımlanmalarına ve onlara benzetilmelerine neden olmuştur. Vehhâbîler, Vehhâbî diye bir şeyin olmadığını, kendilerinin amelde ve itikatta Hanbeli olduğunu, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın da ilmen ve fikren bu mezhebi yenileyen bir şeyhülislâmdan başka bir

¹⁷⁴ Fazlur Rahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s. 272-275; Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 3. Baskı, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 314.

¹⁷⁵ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvandan Cüheyman'a Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik*, 4. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, (Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik), s. 20-21.

¹⁷⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XLII, s. 611; Sönmez Kutlu, "Vehhâbîlik", *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ed. Sönmez Kutlu ve Hasan Onat), , Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 483.

¹⁷⁷ Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, 1. Baskı, ASAM Yayınları, Ankara, 2001, s. 7.

şey olmadığını savunarak kendilerini Hanbeli mezhebinden ve Ehl-i Sünnet'ten ayrı görmezler. Ancak amelde ve itikatta bir takım yeni ilkeler edindikleri ve taassuptan kan dökcek bir dereceye vardıkları için mezheplerini ve fikirlerini takip ettiklerini söyledikleri Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye'den de ayrıldıklarını ileri sürenler de bulunmaktadır. O yüzden Vehhâbîliği müstakil bir hareket/mezhep olarak incelemek zorunlu bir hale gelmiştir.¹⁷⁸ Yine Vehhâbîliği anlamak için, Vehhâbîlerin kendilerini nispet ettikleri selefiyyeyi, selefiyyenin ilk imamı olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'i ve 13. asırda selefiyye fikriyatını ihya eden ve selefiyyenin ikinci imamı olarak kabul edilen İbn Teymiyye'yi ve görüşlerini tanımak zaruridir.

2.1. VEHHABİLİĞİN OLUŞMASINA ZEMİN HAZIRLAYAN DİNİ ETKENLER

Muhammed b. Abdülvehhâb ve Vehhâbîler kendilerini selefiyyeye mensup olarak görmektedir. selefiyye, İslâm'ın yaşandığı ilk üç nesil olan sahabe, tabiîn ve tebeu't-tabiîn anlamına gelen “Selef” kavramından türetilmiştir.¹⁷⁹ selefiyye, gerek imanî gerek amelî; dinî her konuda selefın görüşlerine bağılı kalınmasını savunan düşünce ve zihniyettir. Bu düşüncedeki kişiler kendilerini ayrıca “Ehlü'l-Eser, Ehlü'l-Hadis, Ehlü's-Sünne, Ehlü'l-Hak ve Sıfatıyye” gibi isimlerle tanımlamışlardır.¹⁸⁰

Selefiyye ya da günümüzde eş anlamlı olarak kullanılan selefilik kavramının hangi anlamlara geldiğı, kimleri kapsadığı, mezhep olup olmadığı geçmişte de son yıllarda da çokça tartışılmış ve hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Selefilik bazen katı gelenekçilik, dinî ihya, dinî hurafelerden ve bid'atlerden temizleme; bazen de zıt olarak geleneğı inkâr, dinî yenilik olarak açıklanmaktadır.¹⁸¹ Ramazan el-Bûti selefiyyenin ilk üç nesilde yaşayan “selef-î salihin”ın yolu olduğı, daha sonra o yolun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak devam ettiğini söylemektedir. Selefiyyenin bir mezhep olmadığını, bu gün selefiyye diye bir mezhebin varlığını kabul edip kendine selefi diyenlerin bid'at ehli olduğı görüşündedir.¹⁸²

¹⁷⁸ Fığlalı, İslam Mezhepleri, s. 205-206.

¹⁷⁹ Said Ramazan el-Bûti, Selefiye İslami Bir Ekol/Mezhep Değil Zamansal Bir Aşamadır, 1. Baskı, Ehl-i Sünnet ve Cemaat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 7-8.

¹⁸⁰ Ferhat Koca, “İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel karakteristiğı”, İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı: 1-2, 2015, s. 16.

¹⁸¹ Mehmet Zeki İşcan, “Tarih Boyunca Selefî Söylem”, İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı: 1-2, 2015, s. 1.

¹⁸² Bûti, Selefiye İslami Bir Ekol/Mezhep Değil Zamansal Bir Aşamadır, 190-205.

Selefiyye kavramı daha çok Ehl-i Sünnet'in ilk başlardaki iki kolundan biri olan ve rivayetleri esas alan Ehli hadis için kullanılmıştır. Bu ekolün imamı ve sembol ismi Ahmed b. Hanbel olmuştur.¹⁸³ Ancak selef yolunu izleyenlerin her konuda sistematik eserler ortaya koymamaları ve müteşabihlerin te'vil edilmemesi gibi belli konular dışında, Ehl-i Sünnet kelâmcılarından ayırdıkları görüşlerin fazla olmaması nedeniyle onlar ayrı bir itikadî mezhep olarak değerlendirilmemiştir.¹⁸⁴ Selefiligi sistemleştiren, bugünkü görünüşüne yakınlaştıran ve ikinci imamı kabul edilen kişi İbn Teymiyye olmuştur. İbn Teymiyye'nin ardından Muhammed b. Abdülvehhâb bu görüşü canlandırmaya çalışmış ve bu konuda ifrata gitmekle eleştirilmiştir.¹⁸⁵

İslâm tarihinde ortaya çıkmış belirli bir grup ve mezhep olarak değil de sadece itikadi konularda te'vile başvurmayan, dinî anlamada rivayeti önceleyen bir zihniyet olarak selefiyyenin, diğer bir deyişle "Ehl-i Sünnet'i Hassa"nın yedi temel ilkesi vardır. Bu ilkelerden takdis, Allah'ı yüceliğine layık olmayan şeylerden tenzih etme; tasdik, Allah'ın sıfatları Kur'an ve Sünnet'te nasıl vafedilmiş ise öylece iman etmek; aczi itiraf, müteşabihlerin anlamını bilmedeki yetersizliği itiraf etmek; sükût, müteşabihle ilgili soru sormamak ve sorulan sorulara cevap vermemektir. İmsak, te'vilden uzak durmak; keff, açık olmayan konular ile kalben dahi meşgul olmamak; marifet ehline teslim, manaları insanlara kapalı olan meseleler Hz. Peygamber (sav) ve ashabına gizli değildi ancak onlar bu konulara dalarak üzerlerinde konuşmamışlardı diyerek, bu konuların bilgisini ehline bırakmaktır.¹⁸⁶

Bu metotta akıl nakle göre daima ikinci planda ve destekleyici mahiyettedir. Aklın işlevi sadece boyun eğmek, iman etmek, naklen bilinen şeyleri akla yaklaştırmak ve nakille çelişmemektir. Akıl şahittir, hâkim değildir. Akıl Kur'an'ın kapsadığı delilleri ancak izah edebilir. Akıl daima naklin arkasında yürür, onu güçlendirir ve destekler. Akıl kendi başına bir delil olamaz.¹⁸⁷

Daha önce belirttiğimiz gibi İbn Abdülvehhâb ve Vehhâbîler kendilerini Hanbelî mezhebinin yolundan giden kişiler olarak tanıtır. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel'in

¹⁸³ Mehmet Zeki İşcan, Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri, 6. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, (Selefilik), s. 30-31; Fırlı, İslam Mezhepleri, s. 144.

¹⁸⁴ Mehmet Sait Özervanlı, "Selefiyye", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 399-400.

¹⁸⁵ Ebu Zehra, s. 210.

¹⁸⁶ Ferhat Koca, İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi, 2. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011, s. 42-43; Fırlı, İslam Mezhepleri, (Hanbeli Mezhebi), s. 143-144.

¹⁸⁷ Ebu Zehra, s. 213.

görüşlerinden etkilendikleri görülür. Çünkü Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ilk dersini aldığı babası ve amcaları zamanın Hanbelî âlimlerindendir. İbn Abdülvehhâb'ın daha çocuklu yaşlarda Hanbeli fikriyatıyla tanışması onun düşünce sistemini etkilemiştir.¹⁸⁸

2.1.1. Ahmed b. Hanbel (H.164-241/780-855)

Hanbeli mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Dedesi Hanbel Emeviler'in Serahs valisi ve Abbasi davetçilerinden biridir. Babası Muhammed Abbasi ordusunda komutanlık yapmış, genç yaşta vefat etmiştir. Babasının ölümü nedeniyle Ahmed b. Hanbel'i annesi yetiştirmiştir. Ahmed b. Hanbel daha çocuklu yaşlarında ilim tahsiline başlamış öncelikle Bağdatlı âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Bağdat'ta Kur'an'ı hıfzetmiş ve Arapça öğrenmiştir.¹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel Bağdat'ta başladığı ilim öğrenme yolculuğuna, hadis rivayeti ve sahabe ile tabiin hayatlarını öğrenmek için Basra, Mekke, Medine, Kufe, Yemen ve Şam gibi yerlere seyahatler düzenleyerek devam ettirmiştir. Bağdat'ta İmam Şafî'nin yanında uzun süre kalmış, ondan ve Ebu Yusuf'tan fıkıh ve hadis dersi almıştır. İmam Şafî Mısır'a gittikten sonra, Bağdad'da Ahmed'den daha fakih ve salih adam kalmadığını söylemiştir.¹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel'in İmam Şafî ile ilişkisi bir hoca-talebe ilişkisinden ziyade aynı seviyedeki insanların bilgi ve fikir alışverişine daha yakındı. Ahmed b. Hanbel İmam Şafî'nin usulünden yararlanmış, İmam Şafî ise onun derin hadis ve rivayet bilgisinden istifade etmiştir.¹⁹¹

Ahmed b. Hanbel Kur'an ve Sünnet dışında bir şeyin yazılmasına karşı olduğu için ders aldığı hocaların görüş ve fetvalarını yazmamıştır. Aynı şekilde talebelerinin, kendisinin fetvalarını da yazmalarına müsaade etmemiştir. Çünkü ona göre Kur'an ve Sünnet dışında dinî ilimler konusunda yazılarak gelecek nesillere nakledilmeye layık hiçbir şey yoktur.¹⁹² Bu düşüncesinden de anlaşılacağı üzere Ahmed b. Hanbel, fikhî ve

¹⁸⁸ Rifat Türkel, Vehhâbîlik ve Arka Planı Başlangıçtan II. Suud Devleti'ne Kadar, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, s. 96.

¹⁸⁹ Koca, Hanbeli Mezhebi, s. 37; Muhyettin İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, 1. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32-33.

¹⁹⁰ Yusuf Ziya Yörükan, "Vehhâbîlik", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 1953, s. 51-52.

¹⁹¹ Koca, Hanbeli Mezhebi, s. 37-38.

¹⁹² Ebu Zehra, s. 82-84.

itikadî konularda benimsediği metotta akla ve aklın verilerine pek iltifat etmemiştir.¹⁹³ Akıl her zaman naklin gölgesinde, ikinci planda kalmıştır.

Ahmed b. Hanbel kendinden öncekilerin üzerinde konuşmadığı konular hakkında konuşmayı bid'at kabul ediyordu. Bu yüzden Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, Allah'ın sıfatları, cebr ve ihtiyar (irade) gibi konularda tartışmalara mecbur kalmadıkça girmek istememiştir. Ancak Mu'tezile ve Cehmiyye'nin görüşlerini reddetmek ve çürütmek için kelami metotları kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel etmektir. İman iyi amellerle artar, kötü amellerle azalır. Büyük günah işleyen kişinin akıbetinden korkulur ancak küfrüne hükmedilmez, durumu Allah'a havale edilir. Ahmed b. Hanbel'e göre halife ister gönüllü ister kılıç zoruyla yönetimi ele geçirsın, ister muttaki ister facir olsun emîrû'l-mü'minîn olduktan ona sonra itaat gerekir.¹⁹⁴

2.1.2. İbn Teymiyye (H.661-728/1263-1328)

Asıl adı Ahmed Takıyyüddin Ebu'l-Abbas b. Şihabüddin olan İbn Teymiyye 661/1263 yılında Harran'da doğmuştur. Ailesine nispetle "İbn Teymiyye" diye adlandırılmış, ayrıca doğduğu bölgeye nispetle "el-Harrani" diye de anılmıştır. 1289 yılında Moğol saldırılarından uzaklaşmak için ailece, daha güvenli bir bölge olan Şam'a göç etmişlerdir. İbn Teymiyye'nin ailesinde Hanbeli mezhebinin önemli ilim adamlarını çıkmıştır. Şam'a geldiklerinde babası Şihabüddin Abdülhalim dönemin en önemli daru'l-hadislerinden olan Sükkeriyye daru'l-hadisinin müderrisi olmuş, Emeviye camiinde halka vaaz vermeye başlamıştır.¹⁹⁵

İbn Teymiyye babasının ölümüne kadar onun ders halkasında bulunmuş, ayrıca dönemin önemli ilim adamlarından dersler almıştır. Babasının ölümü üzerine 21 yaşındayken onun yerine ders vermeye ve halka vaaz etmeye başlamıştır. Bununla yetinmeyip genç yaşlarında kitap yazmaya da başlamıştır. İbn Teymiyye'nin vaaz, ders ve kitaplarındaki dili oldukça sertti. Kur'an ve Sünnet'e aykırı olduğunu düşündüğü fikir,

¹⁹³ Fırlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, s. 144.

¹⁹⁴ Koca, Hanbeli Mezhebi, s. 46-49; Ebu Zehra, s. 590-614.

¹⁹⁵ Ebu Zehra, s. 696-967.

görüş ve mezheplere karşı sert üslubu ve fikirleri, fazlaca muhalif ve düşman kazanmasına neden olmuştur.¹⁹⁶

İbn Teymiyye kendinden önce var olan selefi düşüncüyü, sistematik ve tutarlı bir nazariye haline getirerek kendinden sonraki dönemlerde büyük etki uyandırmıştır. Tepkisel ve reddiyeci bakış açısının yanında sistemli bir fikri altyapı oluşturarak selefi düşüncüyü gelecek nesillere daha güçlü bir şekilde aktarmıştır.¹⁹⁷ Onun en önemli özelliklerinden biri de doğru bildiğini yalın ve açık bir şekilde ortaya koymasındır. İslâm dünyasındaki sorunları kaynağı olarak gördüğü sufileri, kelamcıları ve felsefecileri eleştirdiği gibi kendi düşünce ekolüne mensup âlimleri de eleştirmekten geri durmamıştır.¹⁹⁸ Bunları yaparken hiçbir kişisel maslahat gütmemiş ve bu tutumunun bedelini hayatında defaatle ödemiştir.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın düşünce sisteminin alt yapısını oluşturan önemli fikirlerin birçoğunda İbn Teymiyye'nin etkisi bulunmaktadır. İbn Teymiyye sadece Muhammed b. Abdülvehhâb'ı değil ondan sonraki Vehhâbî âlimleri de etkilemiştir. İbn Teymiyye'nin temel düşüncesini oluşturan fikir, Vehhâbî âlimlerin de benimsediği ve sıkı sıkıya savundukları; Kur'an ve Sünnet'in biricik kaynak oluşu, dine sonradan giren bütün unsurların çıkarılması ve selef dönemindeki İslâm'ın saf haline dönülmesi fikridir. Bu fikri altyapı nedeniyle İbn Teymiyye birçok yerde kelam ve mantık ilmiyle uğraşan âlimleri şiddetle eleştirmiştir. İbn Teymiyye kelam ilminde sıklıkla kullanılan kavram ve terimler (cevher, araz ve cisim) ile kast edilen manaların bazen, İslâm'ın zemmettiği batıl anlamları ihtiva ettiğini belirtmektedir. İbn Teymiyye "Mantıkçılara Reddiye" adlı kitabında Kur'an'ın, kelamcıların ve filzofların kullandığı aklî delillere ihtiyaç duymadığını zira aklî delillerin ilahî hakikatleri açıklamada yetersiz ve hatalarla dolu olduğunu iddia etmiştir.¹⁹⁹ Bu konuda özellikle Fahreddin Razi'nin akıl ile nakil çatıştığında akıl tercih edilir nakil te'vil edilir düşüncesini şiddetle eleştirmiş ve onun felsefe ile diğer kaynaklardan birçok yabancı unsuru İslâm düşüncesine soktuğunu söylemiştir.²⁰⁰ Vehhâbîlerin fikirlerini ele aldığımız bölümde görülecektir ki Vehhâbîler

¹⁹⁶ Ecer, s. 30-31.

¹⁹⁷ Koca, "İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel karakteristiği", s. 19-20.

¹⁹⁸ Faruk Sancar, "Bağnaz Bir Selefi mi Endişeli Bir Entelektüel mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 46, 2015, s. 104-119.

¹⁹⁹ Bûti, s. 133-135.

²⁰⁰ William Montgomery Watt, İslami Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 143; Sancar, "Bağnaz Bir Selefi mi Endişeli

bu konuda İbn Teymiyye'nin görüşlerini benimseyerek aklı ilimlere iltifat etmemişler ve kelam ilminden uzak durmuşlardır.

İbn Teymiyye tevhidin üç kısma ayrıldığını belirtmiştir: Tevhid-i zât ve sıfat, tevhid-i rubûbiyyet ve tevhid-i ulûhiyyet. İbn Teymiyye tevhid-i zat ve sıfat ile tevhid-i rubûbiyyeti genel kabul gören anlayışa uygun olarak açıklamaktadır. Onun üzerinde daha fazla durduğu kısım, tevhidin hayata yansması olarak ele aldığı tevhid-i ulûhiyettir. İbn Teymiyye'ye göre asıl tevhid Allah'ı ibadette birlemek, O'nun dışında hiçbir varlığa ibadet etmemek ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaktır.²⁰¹ Dolayısıyla amel imandandır ve tevhid hayata davranış olarak yansmalıdır. Bir insan Allah'ın varlığına ve birliğine iman etse bile ibadetleri aracısız olarak direkt Allah'a yapmadığı müddetçe şirke girmekten kurtulamaz. Zira Mekkeli müşrikler de yeri ve göğü yaratan bir Allah'a inandıkları halde ona ibadette araçlar edinmişlerdi. İbn Teymiyye'nin, tevhidi sosyal hayata yansıyan bir bakış açısı ile ele alması Muhammed b. Abdülvehhâb üzerinde de ciddi etki bırakmış, onun düşüncelerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.²⁰²

İbn Teymiyye Selef düşüncesine mensup diğer âlimler gibi Allah'ın, Kur'an'ı Kerim ve hadislerde zikredilen sıfatlarını olduğu gibi kabul eder ve te'vilde bulunmaz. İbn Teymiyye Allah'a el, yüz, sevgi, gazap, üst ve inme vb. gibi sıfatları isnad eder. Ve bu görüşün Allah'a cisim atfeden Mücessime ve Allah'ın sıfatlarını reddeden Muattıla fırkalarının fikirlerine benzemediğini ve selefiyyenin görüşü olduğunu savunur. Ona göre Allah'ın zatı yaratılmışlara nasıl benzemiyorsa sıfatları da yaratılmışların sıfatlarına benzemez.²⁰³ Yine "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"²⁰⁴ ayetinde Allah'ın benzerinin bulunmadığından kasıt sıfatlarının nefyedilmesi değildir. Bu ayetteki maksat Allah'ın naslarda belirtilen sıfatlarının yaratılmışlarınkine benzemediğini ortaya koymaktır.²⁰⁵ İbn Teymiyye'ye göre Allah'ın sıfatlarını yaratılmışlara benzeme endişesiyle te'vil etmek, Allah'ı aşırı bir şekilde tenzihe girişmek Allah'ı âlemden soyutlanmış bir varlık olarak düşünmeye neden olacaktır.²⁰⁶

Bir Entelektüel mi? (İbn Teymiyye'nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)", s. 105-106; İşcan, Selefilik s. 30; Yörük, "Vehhâbîlik", s. 54.

²⁰¹ Berat Sarıkaya, "İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışı ve Pratik Tevhid Vurgusu", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7, 2015, s. 98.

²⁰² Yörük, "Vehhâbîlik", 54-59.

²⁰³ Ebu Zehra, s. 216-217.

²⁰⁴ Şûrâ: 42/11.

²⁰⁵ Muhammed Halil Herrâs, El-Akîdetü'l-Vasıtyye ve Şerhi, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Guraba Yayınları, trs, s. 52.

²⁰⁶ Sarıkaya, "İbn Teymiyye'nin Tevhid Anlayışı ve Pratik Tevhid Vurgusu", s. 96.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ve onu takip eden Vehhâbî âlimlerin düşünce sisteminde tasavvuf ve tarikat eleştirisi önemli bir yer tutar. Vehhâbîler tasavvuf ve tarikatleri şiddetle eleştirip reddederken en önemli referansları İbn Teymiyye'dir. İbn Teymiyye vahdet-i vücûd, ruhi yükselişten sonra teklifin kalkması ve bir veliye bağlanmanın kurtuluş için kâfi olması gibi konular başta olmak üzere birçok konuda sufilerle münakaşa ve mücadele etmiş, onlara sert tenkitler yöneltmiştir.²⁰⁷ İbn Teymiyye'ye göre kabir ve kabir ehline adak adamak, kabirlerde dua ve istiğasede bulunmak ve türbeleri ta'zim etmek şirk fiilleridir. Bazı âlimler İbn Teymiyye'nin buradaki kastının büyük şirk olan "şirk-i celi" değil, insanların kendini muhafaza etmesi çok zor olduğu küçük şirk "şirk-i hafi"dir.²⁰⁸ İbn Teymiyye'ye göre Hz. Peygamber'in (sav) kabrini görmek için bile ibadet maksadıyla ziyaret etmek caiz değildir. Allah'ın kullarıyla tevessül etmek de caiz değildir. Bu nedenle veli veya veli olduğu söylenen kullar ile Allah'a yaklaştırmaya vesile aramak doğru değildir. İbn Teymiyye'nin çok üzerinde durduğu kavramlardan biri de bid'attir. O, tarikat ehlinin çalgı eşliğinde raks etmesini ve vecde girmesini bidat olarak değerlendirmektedir.²⁰⁹

2.2. VEHHABİLİĞİN SİYASİ VE TARİHİ ARKA PLANI

Hicaz bölgesi ve Arap yarımadası Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) 1517 yılında Mısır'ı fethetmesinin ardından gönüllü olarak Osmanlı yönetimi altına girmiştir. Osmanlı devleti bölgenin yönetimini önceden olduğu gibi Mekke Şeriflerine bırakmış ve onlara büyük saygı göstermiştir. Şerifler devletin bir memuru değil sanki o bölgenin hükümdarı gibi kabul edilmiştir. Osmanlı Devletinin Şeriflere verdiği görevler, bedevilerin eşkıyalık yapmasını engellemek, hac ve kervan yollarının güvenliğini sağlamak ve adaletle hükmetmektir. Ancak Osmanlı Devleti Mekke, Medine ve Taif gibi büyük yerleşim yerlerinin dışında hiçbir zaman Hicaz ve Necid'de tam olarak otoriteyi sağlayamadı. Mesela hacılara ve surre alaylarına karışmamaları içi bedevi kabilelere her sene para dağıtırdı. Çölde yaşayan kabileler, özellikle Necid'de yaşayan İbn Suud ve İbn Reşid aileleri hiç kimseye bağlı kalmadan özgür bir şekilde yaşıyorlardı. Bununla beraber

²⁰⁷ Ebu Zehra, s. 741-743.

²⁰⁸ Sayın Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20, 2002, s. 241-243; Osman Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 1014, s. 94-95.

²⁰⁹ Ecer, s. 42-49.

bu kabileler 18. yüzyıla kadar Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetine tehlike oluşturmadıkları için bu durum bu şekilde devam etti.²¹⁰

Osmanlı Devleti 18. yüzyılda siyasî, askerî ve ekonomik alanlarda büyük sorunlarla karşı karşıyaydı. Sahip olduğu bazı toprak parçalarını kaybetmeye başlamış, büyük Avrupalı Devletlerle yapılan ve uzun süren savaşlar devleti zayıf düşürmüştür. Bu durum Arap yarımadasında var olan otorite boşluğunu daha da artırmış ve bölgede yönetim zafiyeti oluşmuştur. Osmanlı'nın bölgeye müdahale etme gücünün zayıflamasıyla birlikte disiplin altında yaşamayı sevmeyen çöldeki kabileler için etkinlik alanı genişlemiş ve daha cesurca hareketlerde bulunma fırsatları bulmuşlardır. Vehhâbîler bu koşullarda İbn Suud ailesinin siyasî desteği ile önce Necid'de daha sonra bütün Arap yarımadasında faaliyet göstermeye başlamıştır.²¹¹ Bazı araştırmacılar Vehhâbîliğin ortaya çıkmasında, Vehhâbîlerin dış dünyanın etkisinden uzakta çölde yaşadıkları için dünyadaki ve Osmanlı'daki olumsuz gelişmelerin etkisinin olmadığı görüşündedirler.²¹² Necid bölgesinde yaşayan bedevi Arap kabilelerinin, Osmanlı siyasî ve sosyo-ekonomik düzeninden asgari düzeyde etkilenmesi, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumun Vehhâbîliğin doğuşuna etki etmediği anlamına gelmeyecektir. Zira Osmanlı Devletinin her alandaki güç kaybı söz konusu olmasaydı Vehhâbîlerin ve diğer Arap güçlerinin Osmanlı Devletine isyan edip başkaldırma ihtimali çok daha zayıf olacaktı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşulların Vehhâbîliğin doğuşunda olmasa bile yayılıp güçlenmesinde önemli etkileri olduğu muhakkaktır.

2.3. VEHHABİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ

Vehhâbîliğin tarihçesi, hareketin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb ile başlatılmaktadır. İbn Abdülvehhâb ve onun soyundan gelenler harekete dinî alanda liderlik yaparken, Muhammed b. Suud ve Suud ailesi ise siyasî liderliği üstlenecektir. Bu ittifak hem Arabistan'ın geleceğini hem de İslâm dünyasını siyasî ve dinî anlamda etkileyecektir.

²¹⁰ Ecer, s. 104-116.

²¹¹ Kutlu, "Vehhâbîlik", s. 483-484.

²¹² Selda Güner, Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819), 1. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. XII.

2.3.1. Muhammed b. Abdülvehhâb

Vehhâbîliğin kurucusu ve harekete ismini veren Muhammed b. Abdülvehhâb b. Süleyman et-Temimî En-Necdî 1703/1115 yılında Necid bölgesinde Riyad'ın 70 km kuzeybatısındaki Uyeyne kasabasında doğdu. Hanbeli âlimlerinden olan ve Uyeyne kadısı olan babasından ilk eğitimini almış ve Kur'an'ı hıfzetmiştir. Genç yaşlarında ilk ilim yolculuğunu Mekke ve Medine'ye yaptı. Medine'deyken, fikriyatını büyük ölçüde etkileyecek olan İbn Teymiyye'nin görüşlerini detaylı olarak incelemiştir.²¹³ Buradan Basra'ya geçerek Muhammed el-Mecmûî'den ders almıştır. Kendi benimsediği tevhid anlayışının davetini ilk defa Basra'da yaptı. Bu konuda âlimlerle münazara ve münakaşalarda bulundu. Fikirleri nedeniyle kendisi ve hocası baskı görmeye başlayınca 1740/1153 yılında Basra'dan ayrılarak babasının yerleştiği Hureymila'ya gitti.²¹⁴ Hureymila'da da fikirlerinden dolayı tepkiler almaya başladı. Babasının ölümünün ardından baskılara dayanamayarak Hureymila'dan ayrılarak doğduğu kasaba olan Uyeyne'ye gitmek zorunda kaldı.²¹⁵

Uyeyne Emiri Osman b. Hamad ilk etapta İbn Abdülvehhâb'a iyi davrandı ve ona destek verdi. İbn Abdülvehhâb burada kendi fikirlerini yaymaya başladı. Biraz şöhreti artıp güçlendikten sonra Emir Osman'a Cebile köyü yakınlarında bulunan sahabî Zeyd b. Hattab'ın türbesini yıkma teklifinde bulundu. Emir Osman teklifi kabul ederek 600 askeriyle ve Muhammed b. Abdülvehhâb ile birlikte türbeyi yıktı. Ancak bu durumdan rahatsız olan çevredeki halk ve bazı âlimler olan biteni bölgenin güçlü kabilesi olan Beni Halid'in lideri Süleyman b. Urey'ir'e ileterek şikâyet etti. Süleyman b. Urey'ir de Emir Osman'a İbn Abdülvehhâb'ı öldürmesini emretti. Emir Osman Muhammed b. Abdülvehhâb'ı öldürmek istemedi ancak Süleyman b. Urey'den korktuğu için onu Uyeyne'den çıkardı. Böylelikle İbn Abdülvehhâb bir kasabadan daha kovularak barınacak yeni bir yer aradı.²¹⁶

Uyeyne'den sürülen Muhammed b. Abdülvehhâb 1745/1158 yılında, Vehhâbîlik için dönüm noktası olacak yer olan Der'iyye'ye gitti. Der'iyye Emiri Muhammed b. Suud ile Allah yolunda cihad etmek üzerine anlaştı. Anlaşmaya göre İbn Suud ona tevhid

²¹³ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 21-22.

²¹⁴ Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", s. 80-81.

²¹⁵ Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, "Muhammed b. Abdülvehhab", çev. Enbiya Yıldırım, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 9, Sayı: 9, 2000, s. 2-3.

²¹⁶ Ecer, s. 53-54.

davetini yayması için her türlü desteği verecek, İbn Abdülvehhâb da ileride namı ve şöhreti yayıldığında bu beldeyi terk etmeyecekti.²¹⁷ İbn Suud ve İbn Abdülvehhâb ittifakı Vehhâbî tarihinin en önemli ve kritik gelişmesi oldu. Onlar bu ittifakla iktidarı aralarında paylaştılar. İbn Suud siyasî iktidarı, İbn Abdülvehhâb manevi iktidarı ele aldı. Bu ayrımın daha sonra çocukları aracılığıyla devam etmesini de kararlaştırdılar.²¹⁸

Muhammed b. Abdülvehhâb bu ittifakla birlikte Der'iy'e'de fikirlerini savunmak için sağlam bir siyasî ve askeri güce kavuşunca tekrar insanları "tevhid dinîne" girmeye davet etti. O, insanların dalalette olduğunu, tarikatlara girmek ve türbeleri ziyaret etmek nedeniyle şirke girdiklerini iddia ediyor, kan ve mallarının "muvahhidlere" helal olduğunu savunuyordu.²¹⁹

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın fikirleri Der'iy'e'de ve çevre beldelerde büyük teveccüh gördü, her taraftan insanlar ona gelmeye başladı. İbn Abdülvehhâb ve İbn Suud ittifakı, öncelikle Necid'den başlayarak çevredeki kabile, emir ve âlimlere davet mektupları yazdı. Kendi fikirlerini kabul etmeyip biat etmeyenlere yönelik cihad adı altında savaş açtılar. Çünkü onlara göre haktan sapan cahilleri ve nefsine uyan zalimleri ancak kılıç yola getirir.²²⁰

Cihad adı verilen bu askeri operasyonlarla kısa sürede Necid'in hepsi, Asir ile Yemen'in bir bölümü Vehhâbîler tarafından kontrol altına alındı. İbn Abdülvehhâb, 1766'da Muhammed b. Suud ölünce tüm siyasî yönetimi Abdülaziz b. Muhammed b. Suud'a verdi. Kendisi de fikirlerini yaymak için mektuplar yazmaya ve çabalamaya devam etti. Vehhâbî propagandasının yapıldığı mektuplardan ulaştığı kişilerden biri de dönemin Osmanlı sultanı III. Selim'dir. Muhammed b. Abdülvehhâb 1792 yılında öldüğünde Arabistan'ın önemli bir bölümü Vehhâbî-Suudi ittifakının meydana getirdiği devlet tarafından kontrol edilmekteydi.²²¹

Muhammed b. Abdülvehhâb büyük çoğunluğu küçük hacimli risale ve mektuplardan oluşan çok sayıda eser kaleme almıştır. Bu eserlerin içeriği genelde ayet ve hadislerden oluşmakta, yorum ve değerlendirme ise ya çok az yer almakta ya da hiç yer almamaktadır. En önemli eseri aynı zamanda Vehhâbî inancının temelini de oluşturan

²¹⁷ İbn Baz, "Muhammed b. Abdilvehhab", s. 4.

²¹⁸ Jean Raymond, Vehhabilerin Ortaya Çıkışı, çev. Ramazan Adıbelli, 1. Baskı, Karahan Kitapevi, Adana, 2010, s. 33.

²¹⁹ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 224-25; Fığlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, s. 207.

²²⁰ İbn Baz, "Muhammed b. Abdilvehhab", s. 5-6.

²²¹ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 23-24.

Kitabü't-Tevhid'dir.²²² Bu kitabın ardından en önemli kitabı yine benzer bir muhtevaya sahip olan Keşfü's-Şubuhat adlı eseridir. Bu eserde İbn Abdülvehhâb kendi düşüncesine göre insanları tevhitte uzaklaştırarak şirke götüren şüpheleri açıklamıştır.²²³ Bu iki eserin içeriğinden de anlaşılacağı üzere Muhammed b. Abdülvehhâb'ın düşüncesinin temelini, insanları şirke götürdüğünü iddia ettiği bazı inanç ve davranışlar ile mücadele etmek oluşturmaktadır.

2.3.2. Vehhâbîliğin Gelişimi, Faaliyetleri ve Günümüzdeki Durumları

İbn Suud çölün en uzak yerlerine kısa sürede ulaşacak, sıradışı enerjisi olan bir ordu meydana getirmişti. Yiyecek olarak sadece un ve su ile günlerce sefere çıkabiliyor, zorda kaldıklarında idrar veya deve kanı kullanıyorlardı. Ordudaki askerler iki veya üç gün aç kalmaya alışmışlardı. Bu sistemle uzak bölgelere sefere çıktılar ve kısa zamanda bölgedeki kabileleri kontrol altına aldılar. Ancak Muhammed b. Suud daha büyük zaferler peşindeyken ölüm onu bu hedeflerinden alıkoydu. Yerine geçen oğlu Abdülaziz de aynı stratejiyi devam ettirdi. Herkes Vehhâbîlerden korkuyor ve onlara mağlup oluyordu. Elde edilen ganimetler Suudileri zenginleştiriyor, müntesipleri ona büyük bir bağlılık gösteriyordu.²²⁴

Vehhâbîlerin Necid dışındaki ilk büyük faaliyetleri, 1802 yılında Hz. Hüseyin'in şehadet yıldönümü olan 10 Muharrem günü 14000 kişilik bir Vehhâbî ordusunun Şiilerin kutsal kenti Kerbela'yı basarak orada bulunan Şiileri katletmesidir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Vehhâbîler önce Taif'i, daha sonra da Mekke'yi ele geçirmiştir.²²⁵ Mekke'yi ele geçirdiklerinde kutsal mekânların tezyinatlarını kaldırdılar, Hz. Peygamber (sav) ile önde gelen sahabîlerin doğduğu ve yaşadığı evleri, değerli kişilerin türbelerini yıktılar. Mekke'de ne kadar sigara, nargile ve saz varsa toplatıp yaktılar.²²⁶

Vehhâbî emiri Abdülaziz, Kerbela olayının intikamını almak isteyen Şii bir Kürt tarafından suikastle öldürüldü.²²⁷ Ancak bu suikast Vehhâbîlerin ilerleyişini durdurmadı.

²²² Ecer, s. 59-62.

²²³ Bkz: Abdülaziz b. Abdullah İbn Baz, Keşfu's Şubuhat Şerhi, çev. Ahmet Aslanoğlu, 1. Baskı, İnceleme Araştırma Eserleri Yayınları, İstanbul, 2016, (Keşfu's Şubuhat Şerhi).

²²⁴ Raymond, s. 21-22, 34-35.

²²⁵ Raymond, s. 48.

²²⁶ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 234-235.

²²⁷ Raymond, s. 49.

1805 yılında Medine de Vehhâbîler tarafından ele geçirildi. Vehhâbîler şehirdeki türbeleri yıktılar, ancak halkın yalvarmasıyla Hz. Peygamber'in (sav) türbesine dokunmadılar.²²⁸

Vehhâbîler Hicaz'ı ele geçirince türbeleri yıktılar, her seviyeden kültürel kitapları yok ettiler ve günlük ibadetlerin ifasını kontrol ettiler. Ayrıca hacıların İslâm'a uygun olmayan şeyler yaptıkları iddiasıyla hacıların Haremeyn'e girişini engellediler. Vehhâbîliği yaymak için İbn Abdülvehhâb'ın öğretilerine uymayan eserler tahrip edilmiş, diğer mezheplerin kurumsallaşmış müesseseleri dağıtılmıştır. Mescitlerde, medreselerde ve diğer kurumlardaki dinî eğitim Vehhâbî kaynaklarına uygun olarak Vehhâbî hocalar tarafından verilmeye başlanmıştır. Vefat etmiş bir insanı anma veya yaşayan bir kişiyi tazim insanları şirke götürdüğü gerekçesiyle yasaklanmıştır.²²⁹

Osmanlı devleti Vehhâbîlerin düşünceleri ve hedeflerini tam olarak anlayamamıştı. Bu yüzden işler karışıp vehhabiler güçlenince ve Hicaz'ı ele geçirince Osmanlı devleti harekete geçme mecburiyeti hissetmiştir. Osmanlı devleti Vehhâbîlerin bu kadar geniş bir alanda hâkimiyet sağlayacağını ve yayılacağını tahmin etmemişti.²³⁰ Osmanlı Devleti'nin bu duyarsızlığı ve ihmali, hâkimiyeti aynı zamanda İslâm âleminin temsiliyeti ve dinî liderliğini de üstlenmek anlamına gelen kutsal toprakları kaybetme tehlikesini ortaya çıkarmıştı.

Osman Devleti Hicaz'ın kurtarılması görevini Mısır valisi Mehmet Ali Paşaya vermiştir. Mehmet Ali Paşa Hicaz'ı kurtarması için 1810 yılında oğlu Tosun Paşa'yı Hicaz'a gönderdi. Vehhâbîler ile mücadele için Arabistan'a gönderilen Tosun Paşa Hicaz'ın alınmasıyla Mescidi Haremeyn'in Vehhâbî tasallutundan kurtulamayacağını düşünüyordu. Bu yüzden Vehhâbîliğin merkezi durumundaki Der'iyye'ye sefere çıkılması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Tosun Paşa, Vehhâbîlerin eza ve cefaya dayanıklı insanlar olmaları, açlık ve susuzluğa alışkın olmalarından dolayı zorlandıklarını da belirtmiştir.²³¹

Tosun Paşa 1812 yılında Medine'yi, daha sonra da sırasıyla Cidde, Mekke ve Taif'i Vehhâbîlerin elinden almış, bu haberler İstanbul'da kutlamalara neden olmuştur. Osmanlı güçleri son olarak 1818 yılında Vehhâbîlerin merkezi olan Der'iyye'yi ele

²²⁸ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 236.

²²⁹ Güner, s. 114-115.

²³⁰ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 227-28.

²³¹ Güner, s. 183-87.

geçirerek I. Suudi-Vehhâbî Devleti'ne son vermiştir. Suudi-Vehhâbî Emiri Abdullah b. Suud yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve orada idam edilmiştir.²³²

I. Suudi Devleti'nin yıkılışında yaklaşık beş yıl sonra Vehhâbîler Türki b. Abdullah önderliğinde tekrar faaliyetlerine başlayarak Necid bölgesini ele geçirdiler.²³³ Böylelikle II. Suud devleti kurulmuş oldu. Türki b. Abdullah'ın kurduğu II. Suud devleti 19. yüzyılın sonlarına doğru iç karışıklıklar yaşamaya başladı. 1891 yılında Osmanlı'nın bölgedeki müttefiki olan Şemmar kabilesinin lideri Muhammed b. Reşid tarafından yıkıldı.²³⁴ Elleriindeki toprakları kaybeden Suudiler Kuveyt'e sürgüne gittiler. Günümüze kadar varlığını sürdüren III. Suud Devleti'nin temelini ise 1901 yılında sınırlı sayıdaki adamıyla Riyad'ı Beni Reşid'den, efsanevi bir rivayetle film senaryolarını aratmayacak şekilde geri alan 21 yaşındaki Abdülaziz b. Suud atmıştır.²³⁵

Abdülaziz b. Suud Vehhâbî fanatiklerden meydana getirdiği ve hücresel bir koloni sistemini esas alan İhvan teşkilatını kurmuştur. Çöllerde yaşayan bedevilere Vehhâbî inançları öğretilmiş, "Hicre" denilen kolonilerde mecburi iskâna tabi tutularak İhvan üyesi yapılmışlardır.²³⁶ Dini coşku ve fanatiklikleri sebebiyle kendilerinden sayıca fazla olan orduları bile mağlup eden İhvan sayesinde Abdülaziz b. Suud, Arabistan'ın bütününe ele geçirmiş, Suudi Arabistan krallığını kurmuştur. Arabistan yarımadası Suudi güçleri tarafından kontrol altına alındıktan sonra, Suudi yönetimine alternatif bir güç haline gelen ve yer yer söz dinlemeden kendi başına faaliyetler yapmaya başlayan İhvan teşkilatı ile çatışmalar yaşanmıştır. Bu sürecin sonunda İhvan teşkilatı Abdülaziz b. Suud tarafından tasfiye edilmiştir.²³⁷

Suudi Arabistan Devleti resmi olarak kurulduğu 1932 yılından günümüze kadar Suudi ailesi tarafından yönetilmiş, dinî kurumların idaresi ise Âli's-Şeyh denilen Muhammed b. Abdülvehhâb'ın soyundan gelen âlimlere verilmiştir. Suudi Arabistan Devleti son yıllarda Vehhâbîlik'ten uzaklaşarak daha ılımlı ve seküler bir görünüm arz eden bir devlet olmaya çalıştığı görülmektedir.²³⁸ Ancak Suudi-Vehhâbî ittifakının tarihi

²³² Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 237-38.

²³³ İbn Baz, "Muhammed b. Abdilvehhab", s. 8.

²³⁴ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 37-38.

²³⁵ Muhammed Esed, Mekke'ye Giden Yol, çev. Cahit Koytak, 26. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, 229-331.

²³⁶ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 49-55.

²³⁷ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 84-131.

²³⁸ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhabiliğin Suudi Arabistan'a maliyeti nedir?", Haber, Vehhabiliğin Suudi Arabistan'a maliyeti nedir?, 12.07.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/vehhabiligin-suudi-arabistana-maliyeti-nedir/1202081>, (02.02.2021).

ve köklü geçmişi Suudi Devletinin bu dönüşümüne ne kadar izin vereceği veya Suudi devletinin kendi varoluş temellerinden biri olan Vehhâbîlik'ten ne kadar uzaklaşabileceği ayrıca çalışılması gereken güncel araştırma konularıdır.

Vehhâbîlik en büyük etkisini Arabistan'da göstermekle beraber sadece burayı etkilemekle kalmamış, İslâm dünyasının geri kalanını da ciddi şekilde etkilemiştir. Özellikle yenilikçi olarak adlandırılan bazı âlim ve mütefekkirler, Vehhâbîleri hurafe ve taklit karşıtlığı fikirleri nedeniyle savunmuşlardır.²³⁹ Ayrıca 20. ve 21. yüzyılda ortaya çıkan selefi fikriyatlı cemaatler ve “cihadi” olarak adlandırılan örgütler de Vehhâbî öğretileri benimsemiş ve bu öğretileri yaymaya çalışmışlardır.²⁴⁰

2.4. VEHHABİLİĞİN DOĞUŞUNUN DİNİ VE SOSYOLOJİK TAHLİLİ

Dini ve siyasî hareketleri ele alırken düşüncelerinin ve yaptıklarının yanında bir de ortaya çıktıkları coğrafya, kültür, dönem ve miras aldıkları birikim dikkate alınmalıdır. İslâm dünyasında dinî, siyasî ve kültürel olarak büyük etkiler uyandırmış olan Vehhâbî hareketinin düşünce ve uygulamalarının nedenlerini daha iyi anlayabilmek için bu hareketin dinî ve sosyolojik olarak tahlil edilmesi önemlidir.

2.4.1. Bedevilik ve Asabiyet

Muhammed b. Abdülvehhâb Necid bölgesinde doğmuş ve yaşamıştır. Kendi fikirlerine insanları burada davet etmiş, dolayısıyla Necid ve Yemame bölgesi Vehhâbîliğin doğuş yeri ve en güçlü olduğu coğrafya olmuştur. Bu durum zorlu çöl şartlarının, bedevi karakterinin ve kabile asabiyetinin büyük hâkimiyetinin olduğu bu bölgenin, Vehhâbî fikriyatını ne kadar etkilediğinin incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Necid ve bir parçası sayılan Yemame bölgesindeki kabileler Hz. Peygamber'in (sav) son dönemlerinde Müslüman olmuşlardır. Ancak Hz. Peygamber'in (sav) vefatının hemen ardından, yeni kurulan Medine'deki hilâfete sorunlar yaşatmışlardır. Özellikle Hanife, Bekr, Temim ve Esed kabilelerin önemli bir bölümü irtidat etmiştir. Ayrıca yine

²³⁹ Yörükan, “Vehhâbîlik”, s. 56; Büyükkara, “Vehhâbîlik”, s. 613.

²⁴⁰ Mehmet Ali Büyükkara, Çağdaş İslami Akımlar, 5. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 64-71; Sarkan Salman Abubaker, “İŞİD'in İdeolojisi: Cihadi Selefilik”, Lectio Socialis, Cilt: 4, sayı: 2, 2020, 105-107.

bu dönemde ortaya çıkan peygamberlik iddiasındaki yalancılardan dördünden üçü bu kabilelerden çıkmıştır.²⁴¹ Daha önce de zikrettiğimiz gibi Hâricîlerin büyük çoğunluğu da bu bedevi kabilelere mensuptu. Necid bölgesi büyük çöller ile kaplı olduğu için devletlerin ilgisini pek çekmemiş Vehhâbîliğin doğuşuna kadar tarihte adından pek söz ettirememiştir.²⁴²

Necid bölgesindeki kabileler zorlu çöl şartlarında yaşayan ve karakterlerini büyük ölçüde çölün sert yapısının şekillendirdiği kabilelerdir. Bedevi karakterdeki bu kabileler disiplin altına alınması zor, başına buyruk ve isyankâr bir yapıdaydılar. Muhammed b. Abdülvehhâb da bu kabilelerden biri olan Temim kabilesine mensuptu.²⁴³ Vehhâbîliğin kısa sürede geniş bir bölgeye yayılması ve İslâm âleminin en kutsal bölgelerini kendi kontrolü altına almasında bu bedevi karaktere uygun bir anlayış ve strateji yürütmesi etkili olmuştur.

Çölde yaşam şartları çok zor ve meşakkatlidir. Çölde hayatı devam ettirmek ciddi bir profesyonellik istemektedir. Necid çöllerinden çok daha verimli ve uğrak olan Mezopotamya bölgesinde birçok büyük devlet kurulup yıkılırken bedeviler hiçbir zaman kendi çöllerinin hâkimiyetini kaybetmemişlerdir. Çünkü çöl, bedeviler için doğal bir savunma alanıdır. Çölü onlardan iyi bilen ve şartlarına onlar kadar uyum sağlayabilecek kimse yoktur. Çöldeki susuzluk, kıtlık, sıcaklık ve izsiz yollar başkaları için olumsuz durumlarken bedeviler için son derece normal durumlardır ve hatta kendilerini düşmanlarından koruyan en önemli unsurlardır.²⁴⁴ Bu durum bedevileri çölün tek sahibi haline getirmiştir. Osmanlı devleti de çöldeki kabileleri tam olarak kontrol altına alamamış, sorun çıkarmamaları için onlara her sene sürekli olarak para dağıtmıştır.²⁴⁵

Bu bölgedeki bedevi kabileler hayvancılığın ardından en önemli geçim kaynağı olarak yağmacılığı görürler ve yağmacılık yapmaktan iftihar ederlerdi. Onlar için kanun bedevi gelenekleriydi ve bu gelenekler yağmacılığı meşru kılmıştır.²⁴⁶ Necid bedevilerinin yağmacılığa olan bu meyilleri Vehhâbîliği kabul etmelerinde ve dolayısıyla Vehhâbîliğin Necid’de hızla yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Çünkü Vehhâbîler

²⁴¹ Benu Esed’den Tuleyha, Benu Temim’den Secah ve Benu Hanifeden Müseylime çıkmıştır. Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 20; Yörükân, “Vehhâbîlik”, s. 55.

²⁴² Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 21-22.

²⁴³ Kutlu, “Vehhâbîlik”, s. 484.

²⁴⁴ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 15-16.

²⁴⁵ Ecer, s. 113.

²⁴⁶ Yörükân, “Vehhâbîlik”, s. 56.

tıpkı bedevilerin kendilerinden olmayanları düşman olarak görmelerine benzer bir şekilde, kendilerinden önceki halkı ve kendi fikirlerine katılmayanları küfre ve şirke batmış insanlar olarak görmüşler; öldürölmelerini ve mallarına el konulmalarını helal kabul etmişlerdir. İslâm dinindeki cihad anlayışı Vehhâbî bedeviler tarafından yağmacılığa tebdil edilmiş ve dinî olarak kutsanmış bu savaşların ardından elde edilen ganimetler Vehhâbîliği daha da cazip hale getirmiştir.²⁴⁷ Yeni ve güçlü bir dinî söylem ile tasdiklenmiş cesur, saldırgan ve dinamik Vehhâbî güçleri kısa sürede Arap yarımadasının büyük bölümünü etkisi altına almıştır.

Necid bölgesinde tarih boyunca hâkimiyetin kimde olacağını belirleyen yegâne unsur kabilelerin dayanışmasıyla ortaya çıkan asabiyettir. Bir hareketin veya düşüncenin bu bölgede başarılı olabilmesinin ölçüsü bu asabiyeti kendi fikirleri doğrultusunda kanalize edebilmesine bağlıdır.²⁴⁸ Vehhâbîler özellikle Suud kabilesiyle ittifak yaparak bu asabiyet enerjisinden azami ölçüde istifade ederek fikirlerini hızlı bir şekilde yaymışlardır. Ayrıca kabileler arasındaki dengeye de dikkat etmişler ve oluşabilecek olumsuzlukların önüne geçmeye çalışmışlardır.

Necid insanının bedevilikten kaynaklanan kural tanımaz ve isyankâr karakteri ilerleyen dönemlerde Vehhâbîler için de sıkıntı oluşturmuştur. İlk dönemlerde bedevilerin bu özelliklerini düşmanlarına karşı korkutucu ve mağlup edilmesi zor bir güç olarak kullanan Vehhâbî-Suudiler, hâkimiyet alanları genişleyip devletleşme sürecine girdiklerinde bu özelliklerin olumsuzluklarını gidermeye çalışmışlardır. Bunun için “hicre” adı verilen kasabalar kurulmuş ve bedeviler bu kasabalara hicrete teşvik edilmiş ve zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardır. Bu hicrelere yerleşenlere “İhvan” adı verilmiştir. Hicrelerin ve İhvan teşkilatının kuruluşu bedevilikten ve kabilecilikten yerleşik düzene ve devletçiliğe bir geçiş hareketidir.²⁴⁹ Çünkü Vehhâbî-Suudiler düzensiz bedevi birlikleriyle büyük askeri operasyonlar yapamayacaklarını, modern bir devlet gücüne ve sistemine kavuşamayacaklarını biliyorlardı. Ayrıca dinî bilgiden yoksun bedevilere bu hicrelerde Vehhâbî inançları öğretildi.²⁵⁰ Böylece bedevilere düzenli ve sistematik olarak Vehhâbî inancı verildiği için Vehhâbîlik Arap yarımadasında tahkim edilmiş oldu. Ayrıca içte bedeviliğin enerjisinin oluşturabileceği muhalefetin önüne geçilmiş oldu.

²⁴⁷ Dalkıran, “Tarih-i Cevdet’te İslam Mezhepleri”, s. 225-230.

²⁴⁸ Ergün Yıldırım, Cihad ve İsyân Selefilik, Vehhâbîlik, Cihadilik, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2019, s. 115.

²⁴⁹ Yıldırım, s. 126-127.

²⁵⁰ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 49-50.

Değişim, bedevi kabileler tarafından her dönemde bir tehdit olarak algılanmaktaydı. Dolayısıyla bedevi kabileler bu değişim tehdidine karşı her zaman bir direnç göstermişlerdir.²⁵¹ Vehhâbîlik, bu kabile düzeni ve bedevi karakterini dikkate alarak, hatta bunların üzerinde yükselmiştir. Kendi çıkarlarına ters bir noktaya geldiğinde ihvan teşkilatının kurulması gibi uygulamaları devreye sokmuştur. Bu açıdan bakıldığında Vehhâbîlerin kendi menfaatlerini gözetken bir strateji geliştirdikleri ve dinî anlayışlarını da buna paralel olarak yorumladıkları görülmektedir.

Vehhâbîlik'te Arap asabiyetinin etkilerinin de mevcut olduğunu görüyoruz. Vehhâbîler Türkleri İslâm'ı bozmakla suçluyorlardı. Türklerin, Arap düşüncesinden ve medeniyetinden yeterince istifade etmediğini ve uzun yıllar Türklerin boyunduruğu altında kaldıklarını düşünüyorlardı.²⁵²

2.4.2. Dini ve Ahlâkî Çöküntüye Karşı Tepki

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın davetinin kısa sürede Necid bölgesinde yoğun destekçi bulması ve fikirlerinin insanları cezbetmesinin önemli bir sebebi de o dönemde Necid bölgesinin içinde bulunduğu ahlâkî ve dinî çöküştür. İslâmî hükümlerin uygulanmadığı, İslâm ahlâkının hayata tesir etmediği, her türlü kötülük, günah ve zulmün yaygınlaştığı bu dönemde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın insanları ve kabileleri İslâmî hükümlere davet etmesi büyük bir ilgi ve takdir görmüştür. Tevhide ve adalete olan bu çağrısı büyük teveccüh görmüştür.²⁵³ Vehhâbîler var olan toplumsal yozlaşmaya karşı ıslah çalışmalarını "ahlâkî bir cihad" olarak görmektedirler.²⁵⁴

Bu dönemde Necid bölgesinde hurafe ve batıl inançların çok yaygın olduğu görülmektedir. İnsanların Allah'tan başkasına yapmamaları gereken bir takım ibadetleri başka varlıklara yaptıkları nakledilmektedir. Türbelerdeki ölülere aşırı önem atfettikleri ve onlara rükû ile secde ettikleri görülmüyordu.²⁵⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb bu tür davranışlardan halkı sakındırmıştır. Ancak ne var ki bu konuda ölçüyü kaçırmış, türbe ve kabirlere karşı olumsuz bir tutum sergilemiştir. Türbe yapmanın ve onu ziyaret etmenin

²⁵¹ Mehmet Zeki İşcan, "Tarihsel Perspektif ve Neo-Selefi Hareketler", *Gerilim ve Çatışma Arasında Mezhep -Mezhep Sosyolojisi-*, (Ed. Tekin Mustafa), Eskiye Yayınları, Ankara, 2017, s. 181.

²⁵² Raymond, s. 21-23.

²⁵³ Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", s. 92-93.

²⁵⁴ Güner, s. 58.

²⁵⁵ Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", s. 93.

Allah'tan başka bir varlığa dua ve ibadet etme anlamına geldiğinden şirke düşülmüş olduğunu iddia etmiştir.²⁵⁶ Türbelerin ve yüksek mezarların yıkılmasını emretmiştir. Bu yüzden Vehhâbîler “Mabed Yıkıcılar” olarak adlandırılmışlardır.²⁵⁷ Vehhâbîler bu davranışlarıyla o kadar ünlenmişlerdir ki isimleri zikredildiğinde ilk akla gelen türbe ve mezar yıkmak olmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kendisi de bizzat türbe yıkımına iştirak etmiştir. Ayrıca Vehhâbîler için türbelerin Sünnilere veya Şiilere ait olması arasında bir fark yoktur, onlar bütün türbelerin varlığına muhalefet etmişlerdir.²⁵⁸

Muhammed b. Abdülvehhâb insanları kendi fikir ve düşüncelerine davet etmekle kalmamış, hâkimiyeti altına aldığı bölgelerde bu hükümleri bizzat uygulamıştır. Vehhâbîler ele geçirdiği bölgelerde daha önce yaygınlaşmış fuhuş ve hırsızlık gibi suçlara karşı sert tedbirler almışlardır. Alınan bu tedbirler nedeniyle kendilerinden önceki dönemlere göre suç oranlarının ciddi şekilde azaldığı belirtilmektedir.²⁵⁹ Bununla beraber bu konuda da itidal çizgisini aşarak şüpheli olan veya diğer Müslümanlara göre mubah olan şeyleri bile yasaklamış ve bu yasağı ihlal edenlere cezalar uygulamışlardır. Kendi bölgelerinde kahve, tütün ve nargile içmeyi yasaklamışlar.²⁶⁰ Vehhâbîlerin keyif ve zevk verici bu ürünleri yasaklamasının nedenin altında muhtemelen bedevi yoksunluğu, lüks bir yaşamdan ziyade çöldeki sade yaşam şekilleri ile İslâm'ın zühd hayatını teşvik etmesinin sentezlenmesi etkili olmuştur.

2.4.3. İlmi Derinlikten Uzaklık

Çöl hayatı ve bedevilik Necid bölgesindeki insanların ilim tahsil etmesini ciddi şekilde engellemiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb davet çalışmasına başlamadan önce Necid bölgesi büyük ölçüde ilimden mahrum bir bölgeydi. Bu yüzden dinî birçok konuyu İbn Abdülvehhâb'tan öğrendiler. Bu yüzden bölge insanının dinî görüşlerinin en büyük kaynağı 18. yüzyıldan itibaren gönümüne kadar Muhammed b. Abdülvehhâb olmuştur. Bu durum Vehhâbîliğin dinî konulardaki taassup ve aşırılığının, Müslümanlar arasında tefrika ve bid'at sayılabilecek birçok yeniliğin ortaya çıkmasına neden oldu.²⁶¹

²⁵⁶ İbn Baz, Keşfu's Şubuhat Şerhi, s. 84-89.

²⁵⁷ Ebu Zehra, s. 237.

²⁵⁸ Güner, s. 43.

²⁵⁹ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 96-97.

²⁶⁰ Raymond, s. 21.

²⁶¹ Oral, “Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi”, s. 87-88.

Necid bölgesindeki bedevilerin Vehhâbî âlimlerden ders almadan önce bölgede dinî duygunun zayıf olduğu ve ibadetlerin yerine getirilmesinin az olduğu görülmektedir. Bölgede hüküm verilirken dinî hükümler değil aşiretler arasındaki kabile gelenekleri uygulanırdı. Nikâh, boşanma ve ceza hukukunda İslâmî hükümler uygulamazdı. Namaz kılış şekillerinin bile farklı olduğu ve Kur'an'dan hiçbir sure bilmedikleri ileri sürülmektedir. Bu yüzden Vehhâbîliği benimseyen bedeviler bu durumu “cehaletten İslâm'a giriş” olarak nitelendirmişlerdir.²⁶² Bu durum Vehhâbîlik'ten önce Necid bedevilerinin dinî ve ilmi durumlarını net bir şekilde orta koymaktadır. Dinden bu kadar uzak olan bu insanlar, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın onların karakterlerine ve düşünce dünyalarına uygun olarak sunduğu yeni dinî fikirleri kabul etmede çok tereddüt etmediler.

Vehhâbîliğin dinî anlayışı muhataplarının düşünce dünyasına uygun olarak sade, basit ve keskindir. Herkesin kolayca anlayabileceği bir yapıdadır. Vehhâbîlik'te yoğun ve derinlikli bir kelam anlayışı yoktur. Yaratılış, ruh ve haşir gibi konulara fazla yer verilmez. Bunların yerine tevhit, şirk, küfür ve tağut gibi kavramlar üzerinde durulur. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kitapları da bu doğrultuda yazılmış risalelerdir. Soyut konulardan ziyade somut konular ağırlıklıdır. Kitabü't-Tevhid adlı kitabı kelam ilminin sistematığından uzaktır ve hitap ettiği insanları ikna etmeyi esas alan bir üslubu vardır.²⁶³ Necid bedevileri, keskin ve sade bir şekilde ifade edilen bu konu ve kavramları anlamada ve hayata tatbik etmede zorluk çekmediler. Bu nedenle Vehhâbîlik önce Necid bölgesini, daha sonra da Arap yarımadasının büyük bölümünü etkisi altına aldı.

²⁶² Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 64.

²⁶³ Yıldırım, s. 98-104.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂRICÎLİK VE VEHHÂBİLİĞİN ÖZELLİK VE FİKİRLERİNİN MUKAYESESİ

Hâricîlik ve Vehhâbîliğin ortaya çıkış süreçlerini, faaliyetlerini ve sosyolojik yapılarını anlattıktan sonra bu bölümde fikir ve düşüncelerinin benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalışacağız. Hâricîler kendi aralarında birçok fırkaya ayrıldıkları ve fikir ayrılıkları yaşadıkları için görüşlerinin genel değerlendirmesini yapmak güçtür. Ayrıca İbâzîye dışındaki Hâricî fırkaların günümüze kadar varlıklarını sürdürememeleri Hâricîlerin görüşlerinin genel değerlendirmesini yapmayı daha da güçleştirmektedir. Bundan dolayı konuları açıklarken imkânlar el verdikçe Hâricîlerin genel görüşlerini ele almaya çalışacağız. Ancak genel olarak bir görüşün bulunmadığı veya fikri ayrılıkların olduğu konularda Hâricîlerin alt fırkalarının görüşlerinden faydalanacağız. Vehhâbîlerin ise, günümüze daha yakın bir zamanda ortaya çıkmaları, kurucu liderinin kitaplarının günümüze ulaşması ve Hâricîler kadar çok fazla alt gruba ayrılmamaları nedeniyle görüşlerini ele almada böyle bir zorluk bulunmamaktadır.

3.1. TEVHİD-İMAN ANLAYIŞLARI VE İMAN-AMEL İLİŞKİSİ

Hâricîlerin İslâm tarihinde ilk ortaya çıkan fırka olması, onların iman-amel ilişkisine yaklaşımı ile yakından ilgilidir. Zira ilk Hâricîler tahkim olayı ile tarih sahnesine çıkmış ve tahkime razı olan herkesi tekfir etmişlerdir. Hâricîlerin bu sonuca varmalarının altından yatan temel dinamik onların imal-amel ilişkisine yaklaşımlarıdır. İslâm düşüncesinde iman-amel konusuyla ilişkili olarak; iman, küfür, fık, kebir, nifak, gibi kavramlar tartışılmaya başlanmıştır. Bu kavramların kimler için kullanılacağı meselesi, Müslümanlar arasında tartışılan ilk kelamî problem olmuştur.²⁶⁴ Hâricîlere göre iman, kalp ile tasdik dil ile ikrardan ibaret değildir, amel de imandandır. Bu üçünden biri eksik olursa kişi iman dairesinden çıkar.²⁶⁵ Hatta onlara göre iman tasdik, ikrar, amel,

²⁶⁴ Sönmez Kutlu, Selefiliğin Fikrî Arka Planı İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, 4. Baskı, Otto Yayınları, Ankara, 2017, (Selefiliğin Fikrî Arka Planı), s. 80.

²⁶⁵ Şehristânî, s. 115-16; Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, Kelam Tarih-Ekoller-Problemler, 8. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya, 2014, s. 122.

Sünnet'e uymak, itikadi konularda mazeret tanımamak ve nefsi arzulara uymadan takva yolundan gitmektir. İman farzların terki veya haramların işlenmesiyle ortadan kalkar.²⁶⁶ Hâricîler bu konudaki görüşleriyle Mu'tezile'yi etkilediği görülmektedir.²⁶⁷ Görüldüğü üzere Hâricîler iman ile ameli birbirinden ayırmamışlar ve bunun neticesinde de ameli eksik veya kötü olan Müslümanları da iman dairesinin dışında tutmuşlardır.

Hâricîlerden bir kısım, Allah ve resulünü bilmeyi, peygamberin getirdiğini genel hatlarıyla bilmeyi, Allah'ın dostları ile dost olmayı ve düşmanlarından beri olmayı, Allah'ın haram kıldıklarından uzaklaşmayı kabul edip ikrar etmedikçe hiç kimseyi Müslüman kabul etmez.²⁶⁸ Bunlara göre cehalet mazeret olarak kabul görülmez. Kişi imani konuların tafsilatını ve tefsirini bilmelidir.

Hâricîler Hz. Ali'nin tahkime razı olarak Kur'an'dan yüz çevirdiğini, Allah'tan başka hakem kabul ettiğini ve dolayısıyla küfre düştüğü savunurlar. Hâricîlere göre hâlbuki Allah Kur'an'da bu konuyla ilgili şöyle buyurmuştur: "Allah, hak ile hükmeder. O'nun dışında yalvardıkları ise hiçbir hüküm veremezler. Çünkü işiten, gören yalnız Allah'tır"²⁶⁹, "...Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir."²⁷⁰ Ve yine "Allah hüküm verenlerin en hayırlısı değil midir?"²⁷¹ şeklinde buyurmaktadır.²⁷² Hâricîler referans aldıkları bu ayetlerden ilhamla "Hüküm ancak Allah'ındır" sloganını Hz. Ali'ye karşı bir itiraz olarak geliştirmişlerdir. Hz. Ali ve tahkime razı olanlar Allah'a ait bir hak ve yetki olan hüküm verme işini insanlara bırakarak tevhide aykırı davranmışlardır. Hâricîler bu yüzden onlardan ayrılarak Kur'an'a aykırı davranmadıklarını ve Allah'ın dışında bir hakem/hüküm verici kabul etmedikleri için kâfir olmadıklarını düşünmektedirler. Hz. Ali, Muaviye ve tahkime razı olan diğer insanların ise bu yüzden küfre düşerek kâfir olduklarını savunmaktadırlar.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Vehhâbîler kendilerini Ehl-i Sünnet'e nispet etmektedirler. Nitekim Muhammed b. Abdülvehhâb da Kasım halkına yazdığı mektupta akidesini kurtulan fırka olarak nitelendirdiği Ehl-i Sünnet'in akidesi olarak belirtmektedir. Yine aynı mektupta İbn Abdülvehhâb imanın dil ile ikrar, kalp ile itikad

²⁶⁶ Fığlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, s. 200.

²⁶⁷ Rahman, İslam, s. 237.

²⁶⁸ Bu grup Ebu Beyhes'e tabi olan Beyhesiyye'dir. Bkz: Eş'ari, s. 120.

²⁶⁹ Mümin: 40/20.

²⁷⁰ Maide: 5/44.

²⁷¹ Tin: 95/9.

²⁷² İbn Zekvan, s. 65-67.

ve azalarla amel etmek olduğunu söylemiştir. Ona göre iman itaat ile artar, günahlarla azalır. Günahı dolayısıyla hiçbir mümini tekfir etmeyeceğini ve İslâm dairesi dışına çıkarmayacağını belirtir.²⁷³ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın bu tanımlaması Ehl-i Hadis'in iman tanımlamasına uymaktadır. Zira Ehl-i Hadisin geneli iman tanımlarken; kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve güzel ameller işlemek şeklinde açıklamaktadır. Ehl-i Hadis, imanın mükemmel olması için amel işlemeyi şart koştur.²⁷⁴

Vehhâbîler genel bir ilke olarak her ne kadar amelin yokluğunun kişiyi iman dairesinin dışına çıkarmayacağını belirtse de somut olaylar ve konular örnek olarak ele alındığında bir Müslümanı çok kolay bir şekilde iman dairesinin dışına çıkaracak şekilde yorumlar yapmışlardır. Ve güç buldukları yerlerde bu yorumlardan kaynaklanan hükümleri bizzat uygulamışlardır. Bu açıdan bakıldığında Ehl-i Sünnet'ten daha ziyade Hâricîlerin iman görüşlerine daha yakın durmaktadırlar. Özellikle tevhidi üçe ayırmaları ve ameli tevhitte görmelerinin bunda büyük etkisi olmuştur.

Vehhâbîler tevhidi, "İsim ve sıfat tevhidi", "Rubûbiyyet tevhidi" ve "Ulûhiyyet (İbadet) tevhidi" olarak üçe ayırırlar. İsim ve sıfat tevhidi Kur'an'da ve Sünnet'te Allah'a nispet edilen sıfatların mükemmel şekilde yalnızca Allah'a ait olduğunu kabul etmektir. Allah'ın azametine ve celaline yaraşır şekilde, sıfatlarını ondan herhangi bir şekilde nefyetmeksizin, ta'tilsiz, tahrifsiz ve temsilsiz kabul etmektir. Rubûbiyyet tevhidi ise yaratma, rızık verme, işleri yönetme ve idare etmede Allah'ın bir kabul edilmesidir. İbadet tevhidi (ameli tevhid) de denilen Ulûhiyyet tevhidi, İlahlık ve kendisine ibadet edilme hakkına sadece Allah'ın sahip olduğunu bilerek ve kabul ederek dinî ona has kılmaktır.²⁷⁵

Vehhâbîlere göre tevhidin en önemli kısmı olan ve diğer iki kısmını da kapsayan Ulûhiyyet tevhididir. Bütün semavi kitaplar ve peygamberler Ulûhiyyet tevhidinin üzerinde önemle durmuş ve ona davet etmiştir.²⁷⁶ Vehhâbîlere göre tarih boyunca insanlar Rubûbiyyette, yani yaratma ve rızık vermede Allah'a ortak koşmamışlardır. İnsanlar Allah'a Ulûhiyyet ve ibadet konusunda şirk koşturmuşlardır. Allah'a yaklaşmak için araçlar ile

²⁷³ Muhammed İbn Abdülvehhab, Kitabu't Tevhid, çev. Dündar Ahmet İhsan, 3. Baskı, Guraba Yayınları, İstanbul, 2013, s. 8-13.

²⁷⁴ Kutlu, Selefiliğin Fikrî Arka Planı, s. 81-84.

²⁷⁵ İbn Abdülvehhab, s. 27-33.

²⁷⁶ İbn Abdülvehhab, s. 33-34.

tevessül etmişler ve onları şefaatçi kılarak Allah'a ibadette şirk koşmuşlardır.²⁷⁷ Vehhâbîlere göre bid'atlerden uzak durarak ve tevessülü terk ederek Allah'ı bilemeye ameli tevhid denir. Vehhâbîleri diğer görüş ve fırkalardan ayıran en temel düşünceleri ameli tevhid diye isimlendirdikleri bu görüştür. Onlara göre iman ile küfrü bu ameli tevhid ayırt etmektedir. İbadeti Allah'a has kılmayan, sadece onu ta'zim edip ona dua etmeyen ve sadece ondan yardım istemeyen kimse küfre düşer, canı ve malı muvahhidlere helal olur.²⁷⁸

Vehhâbîler ameli tevhid görüşleriyle Hâricîlere yaklaşmış olmaktadır. Zira Hâricîler de Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesini tevhide ve imana aykırı bularak onu tekfir etmişlerdi. Vehhâbîler de ameli tevhidin bir parçası olarak görmüşler ve dolasıyla yapılmamasını düşündükleri bazı davranışları işleyenleri, Allah ve resulüne iman eden, namaz kılan mütedeyyin kişiler olsalar bile tekfir etmişlerdir. Bu görüşleri kendilerini nispet ettikleri Ehl-i Sünnet'e tamamen muhalif olup Hâricîlerin İman-tevhid yaklaşımına daha yakındır. Vehhâbîlerin kendilerine referans aldıkları Ahmed b. Hanbel ameli imandan görmüştür. Lakin o meseleyi tevhid meselesi olarak değil iman meselesi olarak görmüştür. Ehl-i Sünnet'ten ameli imandan görenler, imanın amellerle artıp günahlarla azalacağını savunmuştur.²⁷⁹ Ancak Vehhâbîler ameli tevhitten gördükleri için ve tevhidin de azalıp artan bir şey olarak görülemeyeceği için yanlış gördükleri bir takım amelleri işleyen Müslümanları tekfir ederek Hâricîleri takip etmişlerdir.

Hâricîlik ve Vehhâbîlik'te imanın tanımından daha ziyade öncelikle küfür ve şirkin tanımı yapılır. Bu iki fırka, bir insan nasıl imana girer konusundan daha ziyade; bir insan nasıl küfre ve şirke girer konusunun üzerinde durmuştur.²⁸⁰ Bu iki hareketin düşünce merkezinde İslâm ve iman yerine, küfür ve şirk yer almıştır.

3.2. BÜYÜK GÜNAH, TEKFİR VE ŞİDDET

Hâricîlerin ittifak ettiği meselelerin çok az olduğunu daha önce zikretmiştik. Hâricîlerin ittifak ettikleri üç meseleden ikisi tekfir ile ilgilidir. Bu iki meseleden ilki, Hz.

²⁷⁷ İbn Baz, Keşfu's Şubuhat Şerhi, s. 46-50; Ebu Hanzala, Kavaidü'l Erba' Şerhi (Dinin Doğru Anlaşılmasında 4 Temel Kaide), 1.Baskı, Furkan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 107-108.

²⁷⁸ Murat Akın, "Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 1, 2015, s. 114.

²⁷⁹ Akın, "Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 117-119.

²⁸⁰ Yıldırım, s. 126-127.

Ali, Hz. Osman, Cemal ashabı, iki hakem ve iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi tekfir etme; ikincisi ise büyük günah işleyenleri tekfir²⁸¹ etmektir.²⁸² Büyük günah işleyenlerin hükmü konusunda Hâricîler Mu'tezile'yi de etkilemiştir. İki fırka da büyük günah sahiplerinin, bu günahla öldüklerinde ebediyen cehennemde olduklarını, orada ebedi olarak kalacaklarını söylerler. Ancak Hâricîler, İslâm'ı benimseyen büyük günah sahiplerinin tıpkı kâfirler gibi azap göreceğini savunurken; Mutezile, onların azabının kâfirlerin azabı gibi olmadığını söyler.²⁸³ Ehl-i Sünnet ise bu fırkalardan farklı olarak, büyük veya küçük günah sahiplerinin Kur'ân-ı Kerîm'de iman edenler olarak isimlendirilerek tevbeyle davet edilmesinden²⁸⁴ hareketle günah sahiplerini iman dairesinin içerisinde görmüştür.²⁸⁵

Hâricîler ile birlikte İslâm dünyasında kesin olarak birbirinden ayrı ve zıt olan mümin-kâfir kavramlarının manalarında bir değişim olmuştur. Bu kavramlar artık İslâm'ı kabul edenler ile İslâm'ı reddedenler arasında kullanılmakla sınırlı kalmamış, Müslümanlar arasında bir çekişmeyi ve ayrılığı da ifade eder hale gelmiştir. Hâricîlerden önce kendini İslâm'a nispet eden hiç kimse tekfir edilip İslâm dairesinin dışına çıkarılmamıştır. Hâricîler ile birlikte, kendini İslâm'a nispet eden inananlar bir düşüncesinden veya günahından dolayı tekfir edilerek İslâm dininden dışlanma tehlikesi altına girmiştir.²⁸⁶ Böylelikle ehl-i kible olan bir Müslümanın tekfir edilip kâfir olduğuna hükmedilerek öldürülmesi ve malına da el konulmasının önü açılmış ve bu durum Hâricîlerce helal hale getirilmiştir.

Hâricîler kendi dar fikir ve inançlarına göre oluşturdukları İslâm çerçevesine sığmayan her düşüncüyü küfürle itham etmişlerdir. Onların düşünce sistemine uymayanlar, hata etmiş ve günah işleyerek küfre düşmüştürler. Ashabın büyüklerinden Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Zübeyr, Hz. Talha ile tahkimi kabul eden ve İslâm ümmetinin çoğunluğunu oluşturan çok büyük bir topluluğu küfürle itham etmişlerdir. Hâricîler

²⁸¹ Hâricîlerden sadece Necedat fırkası kendilerinden olanlardan büyük günah işleyenleri tekfir etmemiştir. Lakin onlar da ısrar etmeksizin günah işleyen kişiyi tekfir etmezken günahı ısrar eden kişinin müşrik olduğunu söylemişlerdir. Yani sonuç olarak onlar da günah işleyenleri tekfir etmişlerdir Bkz: Eş'ari, s. 106; Şehristânî, s. 121; Bağdadi, s. 64.

²⁸² Bağdadi, s. 55; Eş'ari, s. 102,130; Şehristânî, s. 115.

²⁸³ Eş'ari, s. 130.

²⁸⁴ Nur: 64/31; Tahrîm: 66/8.

²⁸⁵ Ebû Mansûr Matürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, çev. Bekir Topaloğlu, 8. Baskı, İSAM Yayınları, Ankara, 2016, s. 490-493.

²⁸⁶ Toshihiko Izutsu, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 52-53.

kendilerinden olmayan bütün Müslümanları kâfir saymışlar ve onları, kanları dökülmesi helal düşmanlar olarak görmüşlerdir.²⁸⁷ Öyle ki İslâm tarihinde tekfir denilince akla ilk onlar gelmiştir.

Hâricîlerin bazıları tekfirden o kadar ileriye gitmişlerdir ki “darü'l-hicre” adını verdikleri kendi bölgelerine göç etmedikleri için kendileriyle her konuda aynı düşünen Hâricîleri bile tekfir etmişlerdir. Muhaliflerinin yaşadıkları yerleri “darü'l-küfr” olarak isimlendirerek onları müşrik saymış, kim olduğuna bakmadan sorgusuz sualsiz adam öldürmeyi (isti'raz) ve kadın ile çocuklarının öldürülmesini helal kabul etmişlerdir.²⁸⁸

Hâricîler kâfir-müşrik kabul ettikleri kendilerine muhalif Müslümanları, Yahudi ve Hristiyanlardan daha değersiz görmüşlerdir. Dolayısıyla bunlarla mücadeleyi Ehli Kitap ile mücadeleden daha evla bulmuşlardır.²⁸⁹ Öyle ki hoşlarına gitmeyen şeyler söylediği için bir Müslümanı ve hanımını katledebilirken, bir Hristiyan'ın hurmasını ücretsiz olarak almayı kabul etmemişlerdir.²⁹⁰ Mu'tezile'nin öncüsü kabul edilen Vasıl b. Ata, Hâricîlerden canını kurtarmak için kendisini Müslüman olarak değil de himaye talep eden bir müşrik olarak tanıtmış ve böylelikle canını zor kurtarmıştır.²⁹¹

Hâricîler çok çabuk ihtilafa düştükleri ve birbirlerini tekfir ettikleri için birlik olamamışlardır. Sürekli bölündükleri için bir varlık gösterememişler ve düşmanlarına karşı kalıcı başarılar elde edememişlerdir.²⁹² Bu zihniyetleri nedeniyle sürekli alt fırkalara ayrılmışlardır. Müslümanların çoğunluğu tarafından görüşleri hep marjinal olarak görülmüş ve bu da Hâricîlerin sürekli azalarak tarih sahnesinden büyük ölçüde silinmelerine neden olmuştur.²⁹³

Vehhâbîler ilkesel olarak büyük günah işleyen Müslümanlardan hiç kimseyi tekfir etmeyeceklerini ve İslâm dairesi dışına çıkarmayacaklarını belirtmişlerdir.²⁹⁴ Ancak Vehhâbîlerin görüşleri detaylıca incelendiğinde ve bu görüşlerin hayata yansıyan uygulamalarına bakıldığında günah olup olmadığı bile tartışmalı olan amelleri yapanların

²⁸⁷ Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, s. 185-86.

²⁸⁸ İbadi müellif Salim b. Zekvan Ezarika'nın ve Necadat'ın kendi muhaliflerini müşrik olarak gördüklerini, kadın ile çocuklarının öldürülmesinin ve kim olduğuna bakmaksızın sorgusuz sualsiz adam öldürmeyi helal gördüklerini belirtir. İbn Zekvan, s. 69-74; Yıldız, s. 115.

²⁸⁹ İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s. 87-88.

²⁹⁰ Ebu Zehra, s. 67.

²⁹¹ Emin, s. 377.

²⁹² Emin, s. 372-73.

²⁹³ Günümüze ulaşan tek Hâricî fırka, Hâricîlerin en mutedili olan İbadiyye fırkası olmuştur. Bkz: Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 81.

²⁹⁴ Muhammed b. Abdülvehhab, s. 12.

şirke düşmekle itham edildiği görülecektir. Buna karşılık Vehhâbîlerin ameli eksik olan Müslümanları, örneğin namaz kılmamak veya zekât vermemek suretiyle günah işleyen Müslümanları küfre düşmekle itham ettiklerini savunanlar da mevcuttur.²⁹⁵ Bu düşünceye göre Vehhâbîler bir haramı işlemek suretiyle günah işleyen Müslümanları tekfir etmemekte, ancak bir farzı terk ederek günah işleyenleri tekfir etmektedir. Bu görüşe yakın bir görüş, Vehhâbîlerin kendilerini nispet ettikleri Ahmed b. Hanbel'den de rivayet edilmektedir. Büyük günah sahiplerini tekfir etmeyen Ahmed b. Hanbel'in, Ehl-i Sünnet'in cumhurunun aksine namaz kılmayanları tekfir ettiği rivayet edilmektedir. Ahmed b. Hanbel'in bu görüşü benimsemesinde konuyla ilgili rivayet edilen hadislerde, namaz kılmayı mümini kâfirden ayırt eden bir alamet olarak ifade edilmesinin etkili olması muhtemeldir.²⁹⁶ Ahmed b. Hanbel'in bu hükmü, dinîn direği olarak nitelendirilen namaz için gösterdiği hassasiyetten kaynaklanmış olsa gerektir.

Vehhâbîlerin ise sadece namaz ile ilgili değil genel olarak ibadetlerde gevşeklik gösteren müslümanları tekfir ettiği aktarmıştık. Dolayısıyla onların bu görüşüyle Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen görüş tam olarak paralellik arz etmemektedir. Vehhâbîlerin bu görüşü yine Hâricîliğin Sufriyye fırkasının görüşüne benzemektedir. Bu fırka, hakkında had cezası bulunan zina, hırsızlık gibi günahları işleyen kişilerin kâfir olmayacağını sadece işledikleri suçlar ile vasıflanabileceğini; ancak hakkında had cezası bulunmayan namaz kılmamak, oruç tutmamak ve cihattan kaçmak gibi günahları işleyen kişilerin ise kâfir olacağına hükmetmişlerdir.²⁹⁷ Hâricî Sufriyye'nin bu görüşü ile Vehhâbîlerin yukarıda zikrettiğimiz görüşünce ciddi bir benzerlik bulunmaktadır.

Vehhâbîlerin Müslümanları tekfir etme sebepleri sadece farzların yerine getirilmemesi meselesi ile sınırlı değildir. Vehhâbîler de tıpkı Hâricîler gibi kendi oluşturdukları dinî anlayış şekillerine uymayan davranış ve düşünce sahibi Müslümanları tekfir etmişlerdir. Ve bunu yaparken yine Hâricîler gibi çok büyük Müslüman toplulukları İslâm dairesi dışına çıkarmada çok cömert davranmışlardır.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kendisinden önceki halkın 600 yıldan bu yana delalette kaldığını, bu nedenle Ehl-i İslâm denilen taifelerin hep müşrik oldukları ve

²⁹⁵ Dalkıran, “Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri”, s. 245; Akın, “Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım”, s. 115; Yörük, “Vehhâbîlik”, s. 61.

²⁹⁶ Koca, Hanbeli Mezhebi, s. 48; Yusuf Şevki Yavuz, “Ahmed b. Hanbel”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, II, s. 86.

²⁹⁷ Şehristânî, s. 133; Bağdadi, s. 65; Eş'ari, s. 113.

kanları ile mallarının muvahhidlere helal olduğu görüşünü taşıdığı belirtilmektedir.²⁹⁸ Çünkü ona göre bir kişinin mümin kabul edilip can ve malının korunma altına alınması için la ilahe illallah kelimesini ikrar etmesi yeterli değildir. Hatta manasını kavramak, ikrar etmek, bir ve tek olana dua etmek de yeterli değildir. Allah'tan başka her ibadet olunanı reddetmedikçe kişinin canı ve malı dokunulmaz değildir Bu konuda şüphe duyan ya da tekfir için duraksayan kişinin de hem malı hem de canı dokunulmaz değildir.²⁹⁹ Bu sert ve katı fikirler Muhammed b. Abdülvehhâb'ın din anlayışının ne kadar dar ve tehlikeli olduğunu göstermektedir. Bu görüşe göre bir Müslümanın, Vehhâbîlerin belirlediği reddedilmesi gerekenler listesindekilerin hepsini reddetmedikçe Müslüman kalabilmesi mümkün değildir. Hatta kişi bu konuda bir şüphe ve duraksamada bile, canı ve malı konusunda Vehhâbîlerden bir eman alamamaktadır. Vehhâbîler bu görüşleriyle Müslümanların kanını kolayca döken ve malını ganimet olarak gören Hâricîlerin yolunu takip etmişlerdir.

Vehhâbîlere göre günümüzde şirk girenlerin şirk, önceki müşriklerin şirkinden daha büyüktür. Çünkü önceki müşrikler sadece rahatlık ve bolluk zamanlarında putları, melekleri ve velileri Allah'a şirk koşuyorlar, darlık zamanlarında ise dinî Allah'a has kılıyorlardı. Vehhâbîlere göre şimdiki zamandaki insanlar şirk koşmada bu müşrikleri geride bırakmışlardır. Çünkü onlar hem bolluk zamanlarında hem de darlık zamanlarında Allah ile beraber peygamberlere ve velilere de dua ederek şirk düşmüş ve şirkte önceki müşrikleri bile geride bırakmışlardır.³⁰⁰ Vehhâbîler bu görüşleriyle istimdat ve istiğasede bulunan kişileri tekfir etmişler ve onların Kureyş müşriklerinden bile daha aşağı bir seviyede olduklarını iddia etmişlerdir. Vehhâbîler, beş vakit namaz kılan, oruç tutan, zekât veren, hacca giden, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğine şahadet eden Müslümanların, Kureyş müşriklerinden daha aşağı bir seviyede olduğunu söyleyerek bu meseledeki tekfirden Hâricîleri bile geride bırakmışlardır.

Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre Hz. Peygamber (sav), dua, kurban, nezir ve diğer ibadetler bütünüyle Allah için olsun diye insanlar ile savaşımıştır. Dolayısıyla İbn Abdülvehhâb'a göre insanların, şefaatlerini ve bununla Allah'a yaklaşmayı isteyerek meleklerle, peygamberlere ve velilere yönelmeleri kendilerinin can ve mallarını helal

²⁹⁸ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 224-25; Yörükan, "Vehhâbîlik", s. 56.

²⁹⁹ İbn Abdülvehhâb, s. 62-63.

³⁰⁰ İbn Baz, Keşfu's Şubuhat Şerhi, s. 76-80; Ebu Hanzala, Kavaidü'l Erba Şerhi, s. 157.

kılmaktadır.³⁰¹ Buna göre Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğuna inanarak şirke düşen bir Hristiyan ile Kur'an³⁰² ve Sünnet'te³⁰³ şefaateceği bildirilen Hz. Muhammed'e şefaati için yönelen bir Müslüman, Vehhâbî inancına göre aynı fiili işlemiş oluyorlar. Ya da taştan veya tahtadan yaptığı putlara tapan bir müşrik ile bir veliyi vesile kılarak, yani tevessül ederek Allah'a dua eden bir Müslüman'ın durumu Vehhâbîlerin nazarında aynıdır.

Buraya kadar anlattıklarımızın dışında Vehhâbîlere göre, bir insanı veli edinmek, velileri ziyaret edip himmet istemek, velilerin kabirlerini ziyaret için seyahat etmek, rabita yapmak, kabir başında dua etmek ve türbelerde kandil yakmak da şirk kapsamına giren fiillerdir.³⁰⁴ Anlaşılacağı üzere Vehhâbîlerin şirk olarak nitelendirdiği inanç ve davranışlar listesi uzayıp gidiyor. Putçuluk, küfür ve şirk ile alakası olmayan konuları bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Hatta Vehhâbîlerden bazıları haram olup olmadığı ihtilaflı olan sigarayı içenlere bile müşrik nazarıyla bakmışlardır.³⁰⁵

Vehhâbîler, şer'i olarak yasak ve mekruh olan amelleri şirk kabul ettikleri için eleştirilmiştir. İbn Teymiyye'nin caiz değil dediği şeylere İbn Abdülvehhâb şirk demiştir. İbn Teymiyye'nin de bazı konularda bazı fiilleri şirk olarak isimlendirdiği ancak bunların Allah'ın affetmeyeceği büyük şirk olan şirki celi olmadığı, Allah'tan başkasına iltifat etmek demek olan şirki hafî olduğu değerlendirilmiştir. Kaldı ki bu konularda İbn Teymiyye'de eleştirilmiştir.³⁰⁶ Ayrıca İbn Teymiyye insanları tekfirde, Muhammed b. Abdülvehhâb kadar istekli ve aceleci olmamıştır.³⁰⁷

Vehhâbîler, İster Ehl-i Sünnet'ten olsun ister başka bir mezhepten, kendilerine muhalif bütün herkesi küfür ve şirk ile itham etmişlerdir.³⁰⁸ Hâricîlerin metodunu benimseyerek kendileri gibi Vehhâbî olmayan bütün Müslümanları tekfir etmişlerdir. Şiileri, Hicazlıları ve Osmanlıları müşrik kabul ettikleri, can ve mallarını helal gördükleri

³⁰¹ İbn Baz, Keşfu's Şubuhat Şerhi, s. 16-18.

³⁰² "O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseler müstesna, şefaatin bir yararı olmaz." Tâhâ: 20/109.

³⁰³ Hz. Peygamber'in (sav) kıyamet günü şefaateceği ile ilgili rivayet için bkz: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhac, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Polen Yayınları, İstanbul, 2015, Hadis No: 474, II, s. 332-334.

³⁰⁴ Yörükân, "Vehhâbîlik", s. 60-62; Akın, "Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 125; Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 245.

³⁰⁵ Ebu Zehra, s. 236-238.

³⁰⁶ Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", s. 95-96; Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 240-243; Yörükân, "Vehhâbîlik", s. 60-61.

³⁰⁷ Akın, "Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 122.

³⁰⁸ Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi s. 84.

için onlarla sürekli savaş halinde olmuşlardır. Çünkü Vehhâbîlere göre şirk ve bid'atten vazgeçmeyenlere karşı güç kullanmak gereklidir.³⁰⁹ 19. Yüzyılın önde gelen Vehhâbî âlimlerinden Şeyh Hamad b. Atik kendi kontrollerinde olmayan Mekke'yi küfür ve şirk beldesi olarak nitelendirmiştir.³¹⁰

Vehhâbîler bu tekfirci düşüncelerini teoride bırakmamış ve hayata aktararak uygulamışlardır. İşgal ettikleri şehirleri ganimet olarak yağma ve talan etmişlerdir.³¹¹ Ele geçirdikleri yerlerde sıradan insanları, kadın ve çocukları da öldürmüşlerdir.³¹² Bu uygulama İslâm tarihinde direkt olarak Hâricîleri akla getirmekte ve onlarla özdeşleşmektedir. Vehhâbîler de yine bu konuda da onları takip etmişlerdir.

Vehhâbîlerde de tıpkı Hâricîlerdeki gibi içteki düşman dıştaki düşmandan daha tehlikelidir. Çünkü içerideki düşman ile hitap edilen kitle aynıdır ve iktidar mücadelesi çoğunlukla buna karşı verilir.³¹³ Vehhâbîler Osmanlıyı müşrik kabul ederek düşman olarak görürken, İngilizleri Ehli Kitap kabul ederek ittifak yapabiliyordu.³¹⁴ Tabi Vehhâbîlerin böyle bir duruş sergilemelerinde dinî inançlarının yanında siyasî pragmatizm de etkili olmuştur. Özellikle Suudi Vehhâbîliği Hâricîlerden ayıran önemli özelliklerden biri siyasî pragmatizm olmuştur. Hâricîler faaliyetlerinde ve düşüncelerinde faydacılığı pek esas almamışlardır. Sağlıklı siyasî ilişkiler geliştirememişler, hoyratça ve ölçüsüzce isyan etmeleri de büyük bir nefreti üzerlerine almalarına neden olmuştur. Bu nedenlerle sonuç olarak Hâricîler büyük ölçüde tarihten silinmişlerdir. Vehhâbîler ise geliştirdikleri siyasî strateji sayesinde İslâm âleminin en önemli bölgesinde devlet sahibi olmuşlar, böylelikle inanç ve düşüncelerini daha kolay bir şekilde koruma ve yayma fırsatı bulmuşlardır.

Vehhâbîler bütün bu tekfirci, dışlayıcı düşünceleri ve muhaliflerine yönelik şiddete kolayca meyilleri nedeniyle; birçok âlim, tarihçi ve araştırmacı tarafından Hâricî zihniyeti taşımakla nitelendirilmişlerdir.³¹⁵ Bu durum çok tabidir, zira bu kadar benzerlik

³⁰⁹ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 27.

³¹⁰ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 265-267.

³¹¹ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", 233-34.

³¹² Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 91-92.

³¹³ İşcan, "Tarihsel Perspektif ve Neo-Selefi Hareketler", s. 188.

³¹⁴ Yıldırım, s. 100-101; Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 47-48.

³¹⁵ Fırlı, Günümüz İslam Mezhepleri, s. 226-229; Ecer, s. 7-8; Yörük, "Vehhâbîlik", s. 65; Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 224, 246-249; Akın, "Muhammed b. Abdülvehhab'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", s. 119; Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 25; Yıldırım, s. 92; Halil İbrahim Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları", Usul İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 11, 2009, s. 52; Bediüzzaman Said Nursi, Mektubat, 4. Baskı, rnk Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 396.

bunu gerektirmektedir. Bu konuda son olarak Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kardeşi Süleyman b. Abdülvehhâb'ın kendisine yönelik eleştiri ve sitemini aktaralım. Çünkü bu kısa eleştiri konuyu güzel bir şekilde hülâsa etmektedir. Süleyman b. Abdülvehhâb kardeşine yönelik “İslâm'ın erkânı beştir, lakin sen bunlara altıncısını ilave ediyorsun. Sana tabi olmayı dinîn erkânı sayıyorsun,”³¹⁶ diyerek Muhammed b. Abdülvehhâb'ın düşünce yapısını ve tekfire yatkınlığını vurgulamıştır.

3.3. ALLAH'IN SIFATLARI VE HALKU'L-KUR'ÂN

Hâricîlerin itikadi fikirlerinin detaylı olarak günümüze ulaştırılması ağırlıklı olarak İbazîyye fırkası aracılığıyla olmuştur. Bu yüzden bu konuları yorumlarken ağırlıklı olarak İbazîyye'nin fikirlerini esas alacağız. Hâricîlerin tevhid, Allah'ın sıfatları ve Kur'an'ın yaratılmışlığı konularıyla ilgili görüşlerin Mu'tezile ile paralellik gösterir. Hâricîlerin tamamı Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunmaktadır.³¹⁷ Amelin imana dâhil edilmesi ve büyük günah meselelerinde olduğu gibi bu konularda da benzerlik bulunması, Hâricîler ile Mu'tezile arasında karşılıklı bir etkileme-etkilenme olduğunu göstermektedir.

İlk kelimeler arasında yer alan İbazîyye tevhid konusunu en öncelikli meseleler arasında değerlendirmiştir. Bu meseleyi, Allah'ı mahlûkata benzemekten tenzih etmeyi ve teşbihi çağrıştıracak ayetleri te'vil etme bağlamında ele almışlardır. İbazîlere göre Allah'ı birlemek O'ndan benzerlik ve denkliği nefyetmektir. Bu yüzden Allah'ı mahlûkatın sahip olduğu niteliklerle, mahlûkatı da Allah'ın sahip olduğu niteliklerle vasıflandırmamak gerekir. Allah'a mahlûkatın aksine sayı, parçalanma ve yön tayin edilemez. O ön-arka, sağ-sol ve alt-üst gibi cisimlere has olan özelliklerden münezzehtir. Bu özellikler yaratılmış olmaya delalet eder.³¹⁸ Allah'ın sıfatları vardır ve bu sıfatlar O'nun zatının aynısıdır, zatının gayrısı değildir. Onlara göre Allah kudretiyle Kadir, ilmiyle Âlim, görmesiyle Basîr ve işitmesiyle Semî' değil, bizatihi Kadir, Âlim, Semî' ve Basîr'dir. İbazîyye Allah'ın isim ve sıfatlarını kabul etmekte ancak tıpkı

³¹⁶ Yörükan, “Vehhâbîlik”, s. 62.

³¹⁷ Eş'ari, s. 118, 128.

³¹⁸ Metin Yıldız, “İbazîyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)”, Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, s. 170-171.

Mu'tezile gibi tevhidi ön planda tutarak Allah'ın yegâne sıfatının Kıdem olduğunu diğer sıfatların O'nun zatının aynısı olduğunu savunmaktadırlar.³¹⁹

İslâm mezhepleri tarihinde Müslümanları uzun bir süre meşgul eden problemlerden biri de Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesidir. Mu'tezile Allah'ın kelam sıfatını hâdis kabul ettiği için kelamını da mahlûk kabul etmiştir. Ehl-i Sünnet ise Kur'an'ın manasına delalet eden karinenin kadim ve gayr-i mahlûk olduğunu savunmuştur.³²⁰ Hâricîler hepsi bu konuda Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşarak Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşündedirler. İbazîyye, Allah'ı yaratıkların sıfatlarıyla vasıflandırmanın hata olduğunu ve bunun sonucunun teşbihe düşmek olduğunu belirtir. İbazîyye kadimlerin çoğalacağı ve tevhidin bozulacağı endişesiyle, Allah'ın temel sıfatının sadece kıdem sıfatı olduğunu savunmaktadır. Bu düşüncenin bir sonucu olarak kıdem sıfatı sadece Allah'a ait olduğunu için, Kur'an'ın kadim değil mahlûk olduğu görüşünü benimsemişlerdir. İbazîlere göre Allah'ın kelamı mushaflarda yazılmış, lisan ve göğüslerde korunmuş.³²¹ Çünkü Kur'an harflerden meydana gelir ve her harf kendinden önceki ve sonraki harfe muhtaçtır, yani bir başlangıcı ve sonu olandır. Allah'ın kelamının Arapça veya İbranice oluşu da onun hâdis olduğunu ortaya koyar.³²²

Vehhâbîler Allah'ın Kur'an ve hadislerde belirtilen isim ve sıfatlarının olduğu gibi kabul edilmesi gerektiğini, bu sıfatların hiçbir şekilde reddedilemeyeceği ve te'vil edilemeyeceğini savunmaktadırlar. Vehhâbîler bu görüşün selef âlimleri ve Ehl-i Sünnet'in görüşü olduğunu iddia etmektedirler.³²³

Vehhâbîlere göre sıfatlar naslarda geçtiği gibi nitelendirilmeden, ta'til ve teşbihe düşmeden kabul edilmelidir.³²⁴ Onlara göre Allah semanın üstündeki arşa istiva etmiştir, dolayısıyla Allah semada değil her yeredir ve bütün yerler O'na birdir gibi fikirler selef anlayışına uygun değildir. Vehhâbîlere göre birçok ayet ve Hz. Peygamber'den (sav) gelen mütevatir hadisler Allah Teâlâ'nın yaratılanların üstünde olduğunu kesin olarak göstermektedir. Allah'ın arşa istiva etmesi Kitap, Sünnet ve icmâ ile kanıtlanmış fiili

³¹⁹ Fığlalı, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 129-130; Orhan Ateş, Günümüz Umman İbâdiyyesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007, s. 190.

³²⁰ Nureddin Sabuni, Matüridiyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu, 16. Baskı, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016, s. 75-77.

³²¹ Yıldız, s. 170; Ateş, s. 191; Fığlalı, Günümüz İslam Mezhepleri, s. 200.

³²² Ahmet Bardak, "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 2, 2019, s. 777-778.

³²³ İbn Abdülvehhab, s. 9.

³²⁴ Muhammed b. Salih Useymîn, İsim ve Sıfatlar Tevhidinde Ehl-i Sünnet'in Muhaliflerine Cevabı, çev. Necmi Sarı, Ümmül Kura Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 49.

sıfatlardandır. Sahâbîler, tâbiîn ve Ehl-i Sünnet imamları, Allah Teâlâ'nın göklerinin üstünde, arşının üzerinde olduğu inancında birleşmişlerdir. Bu istivanın nasıl gerçekleştiği ve niteliği ile ilgili bir nas olmadığı için bu konuyla ilgili yorum yapmamak gereklidir. Vehhâbîler eğer kendilerine “Allah’ın dünya semasına iner, peki nasıl iner?” sorusu sorulursa şöyle cevap vereceklerini belirtmişlerdir: “Allah bize kendisinin indiğini bildirdi, fakat nasıl indiğini bildirmedi.”³²⁵

Vehhâbîler Allah’ın eli, yüzü ve gözü gibi haberi sıfatları da te’vil etmezler. Bu sıfatları mecazî anlamlar olarak değerlendirmeyi hatalı görürler. Bu sıfatlar mecaz olarak değerlendirilmemeli, asli anlamları kabul edilmeli ancak nitelik konusunda yorum yapılmamalıdır.³²⁶ Vehhâbîlere göre Allah’ın isim ve sıfatlarından birini inkâr eden kimse tevhidi bozmuş ve tevhide aykırı bir şey ortaya atmış demektir. Bu düşünce küfrün şubelerinden biri sayılmaktadır.³²⁷

Vehhâbîler Allah’ın sıfatlarına yaklaşımlarıyla bağlantılı olarak Kur’an’ın Allah kelamı olduğunu ve mahlûk olmadığını savunmaktadırlar. Allah Kur’ân’la gerçekten konuşmuş, onu Cebrail aracılığıyla Hz. Peygamber’e (sav) iletmıştır.³²⁸

Görüldüğü üzere Vehhâbîler Allah’ın sıfatları ve Kur’an’ın yaratılmışlığıyla ilgili konularda Hâricîlerden tamamen farklı düşünmektedirler. Vehhâbîler bu konuda Hâricîleri değil kendilerini sürekli nispet ettikleri, Ehl-i Sünnet’in ilk temsilcileri kabul edilen selefiyyeyi sıkı sıkıya takip etmişlerdir. Vehhâbîler Allah’ın sıfatlarının te’vili konusunda sadece Hâricîler ve Mu’tezile’ye muhalefet etmekle kalmamışlar, Eş’arî ve Maturidilere de muhalefet etmişlerdir. Çünkü Eş’arî ve Maturidiler haberi sıfatları te’vil ederken³²⁹, Vehhâbîler bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Vehhâbîler Râzî ve Gazzâlî gibi âlimlerin te’villerini Cehmiyye’nin te’vili ile aynı kategoride değerlendirmiştir.³³⁰ Görülen o ki Vehhâbîler, Ehl-i Sünnet’in günümüzdeki temsilcisi olarak sadece kendilerini görmekte ve Eş’arîler ile Maturidileri şiddetle eleştirmektedirler.

³²⁵ İbn Useymin, s. 52-58.

³²⁶ İbn Useymin, s. 71-75.

³²⁷ İbn Abdülvehhab, s. 208-210.

³²⁸ İbn Useymin, s. 81.

³²⁹ Ebû Mansûr, s. 127-28; Şehristânî, s. 101; Mevlüt Özler, "İlahi İsim ve Sıfatlar", *Kelam El Kitabı*, (Ed. Şaban Ali Düzgün), Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, s. 239.

³³⁰ İbn Useymin, s. 85-86.

3.4. RÜ'YETULLAH VE ŞEFAAT

Sözlükte görmek anlamındaki rü'yet kelimesi ile Allah lafzının birleşiminden meydana gelen rü'yetullah kavramı, hicri II. yüzyılın başlarından itibaren tartışılan itikadi konulardan biri olmuştur.³³¹ Ehl-i Sünnet ahirette müminlerin Allah'ı görmelerini aklen caiz, naklen vacip olarak görürken Hâricîler ve Mu'tezile bu görüşe karşı çıkmışlardır.³³² İbâzîler kesin akli ve nakli delillere göre Allah'ı ne bu dünyada ne de ahirette görmenin olanaksız olduğunu savunmaktadırlar. İbâzîler, Ehl-i Sünnet'in rü'yetullahın varlığı ile ilgili delillerini tek tek ele alarak cevaplamaya çalışmışlardır.³³³ İbâzîler insanların Allah'ın zatını tam olarak idrak etmesini caiz görmemektedirler, Allah'ın sadece sıfatları bilinebilir. Mevcut olan her şeyin görülmesi gerektiği fikrine karşı çıkarlar. Allah'ın mevcudiyeti sonradan yaratılan cisimlere ve eşyalara benzemediği için, yaratılmışların görüldüğü gibi Allah gözle görülemeyecektir. İbâzîler ayrıca ahad haberlerle itikad bina edilemeyeceğini belirterek konu ile ilgili rü'yeti savunanlarının delil olarak gösterdiği hadisleri reddetmişlerdir.³³⁴

Vehhâbîler bu konuda da Hâricîlerden farklı düşünmektedirler. Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre kıyamet gününde müminler, Allah'ı gözleriyle tıpkı dolunay gecesi ayı gördükleri ve onu görmekte zorluk çekmedikleri gibi açık ve net bir şekilde göreceklerdir.³³⁵

İbâzîlere göre Hz. Peygamber (sav) ancak Allah'ın razı olduğu kusurlu müminler için şefaatte bulunacaktır. Allah'ın adaleti gereği ahirette va'd ve vaidi gerçekleştireceğini dolayısıyla Hz. Peygamber'in (sav) büyük günah işleyen müminler için şefaatte bulunamayacağını iddia etmişlerdir.³³⁶ Aksi halde va'd ve vaid bozulacaktır. Allah'ın ahirette iyi işler yapanları mükâfatlandırması ve kötü işler yapanları cezalandırması adaletinin doğal bir sonucudur. Büyük günah sahipleri ancak tevbe ederek

³³¹ Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, s. 311-312.

³³² Sabuni, s. 87.

³³³ Ateş, s. 195; Fırlıklı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 135.

³³⁴ Bardak, "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", s. 773-775.

³³⁵ İbn Abdülvehhâb, , s. 11.

³³⁶ Bardak, "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", s. 781; Fırlıklı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, s. 139.

şefaate erişebilirler.³³⁷ İbâziyye ayrıca büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalacağını, cehenneme giren birinin oradan bir daha çıkamayacağını savunmaktadır.³³⁸

Vehhâbîlere göre Hz. Peygamber (sav) şefaati edecektir. İlk şefaati ve şefaati kabul edilen odur. Hz. Peygamber'in (sav) şefaati bid'at ve delalet ehli dışında hiç kimse inkâr etmez. Ancak şefaati izin ve rızadan sonradır.³³⁹ Allah şefaati için tevhid ehlinden başkasına izin vermez. Vehhâbîlere göre şefaati ancak ve ancak tevhid ve ihlas ehli kimseler için geçerlidir. Şefaati, sözünden ve amelinden razı olunana verilecektir. Bir insanın amelinden razı olunmasının en temel şartı da o kişinin tevhid ve ihlasa sahip olmasıdır.³⁴⁰ Hz. Peygamber'den (sav) veya başka salih bir insandan direkt şefaati talep etmek şirke düşmeye sebep olur. Şefaati sadece ve sadece yalnız Allah'tan istenmelidir.³⁴¹ İbâzîler günahkâr Müslümanların ebedi olarak cehennemde kalacağını, onlara şefaati edilemeyeceğini savunurken; Vehhâbîler şefaatin hak olduğunu ancak bunu talep ederken dikkat edilmesi gerektiği aksi halde şirke düşüleceğini savunmuşlardır. Sonuç olarak İbâziyye şefaati işlevsiz hale getirirken, Vehhâbîler şefaati kavramını da iman sınırlarını daraltmanın bir parçası haline getirmektedir.

3.5. KADER VE İRADE

Hâricîler Kader ve irade konusunda kendi aralarında ayrılığa düşmüşlerdir. Hâricîlerin Kader, istitaat ve meşiet konularında ihtilafa düşmelerine neden olan bir hadiseden bahsedilir. Hâricîlerden Acaride fırkasından Meymun adlı şahsın Şuayb adlı şahıstan alacağı vardı. Şuayb, Meymun'a "Allah dilerse onu sana ödeyeceğim" dedi. Meymun da "öyleyse Allah şuanda bunu diledi" dedi. Şuayb da ona "eğer Allah bunu gerçekten diledi ise, onu sana ödemekten başka bir şey yapamam" cevabını verdi. Bunun üzerine Meymun "Allah sana bunu yapmanı emretti, zaten O yalnızca dilediği şeyi emreder; dilemediği şeyi de emretmez" dedi. Bunun üzerine kader, istitaat (yapabilme gücü) ve meşiet (dileme) konusundaki görüşleri Ehli-İ Sünnet'in görüşleri ile benzeyen Şuaybiyye ile görüşleri Kaderiyye'nin görüşlerine benzeyen Meymuniyye fırkaları ortaya çıktı. Meymuniyye Allah'ın amelleri kullara bıraktığını, onların hem küfre hem de imana

³³⁷ Fırlalı, İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, 132-133.

³³⁸ Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", s. 176.

³³⁹ İbn Abdülvehhab, s. 10-11.

³⁴⁰ İbn Abdülvehhab, s. 113-14.

³⁴¹ İbn Baz, Keşfu's Şubuhât Şerhi, 16-18.

istitaatli olduklarını; Allah'ın kulların amellerinde bir meşiet (dilemesi) olmadığını ve amellerin Allah tarafından yaratılmadığını savunmaktadır. Hâricîlerden Hazımiyye fırkası ise Şuaybiyye'nin görüşlerini benimsemiş ve Allah'ın istediğinden başka bir şey olmaz; İstitaat fiil ile beraberdir görüşünü savunarak Kaderiyye'nin görüşlerini benimseyen Meymuniyye'yi küfürle suçlamışlardır. Hamziyye ismi verilen bir fırka ise Meymuniyye'nin görüşlerini benimseyerek Hazımiyye'den ayrılmıştır.³⁴² Hâricîler bu konuda birbirinden farklı görüşleri benimsemişlerdir.

İbaziyye fırkası ise farklı görüşleri savunanlar olmakla birlikte çoğunlukla insanların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu savunan Kaderiyye'yi ve insanlara hiçbir irade atfetmeyen Cebriyye'yi eleştirmiştir. İbaziiler insanın ihtiyar ve iktisab sahibi olduğunu savunarak bu konuda Eş'arî'ler ile benzer bir görüşü savunmuşlardır. İbaziilere göre fiiller Allah tarafından yaratılmış ve kullar tarafından kesb edilmiştir.³⁴³

Vehhâbîler müteşâbih konuların üzerinde durulmaması, selefin üzerinde durmadığı meselelerde derinlemesine düşünülmemesi gerektiğini savunmuşlar ve bu nedenle de kelam ilmine mesafeli durmuşlardır. Üzerinde çok konuşulmaması gereken konulardan biri de kader meselesidir. Vehhâbîlere göre sahâbîler ve selef âlimleri insanları bu konu üzerinde derinleşmekten men etmiştir.³⁴⁴

Muhammed b. Abdülvehhâb inanç ile ilgili konularda görüşlerini açıkladığı temel kitabı Kitabu't-Tevhid'de kader konusunu ele alırken kaderi inkâr edenlerin durumunu nakleden rivayetlerin üzerinde fazlaca durmuştur. Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre kadere iman farzdır ve ona iman etmeyenlerin amelleri boşa çıkacaktır. Meydana gelen ve gelmeyen her şey Allah'ın dilemesine bağlıdır. Buna inanmayanlar hakikatte Allah'a inanmamış olurlar. Vehhâbîler bütün her şeyin Allah'ın yaratması ve kudretiyle meydana geldiğine inanırlar. Bununla beraber Allah kullarını itaat ya da masiyet konusunda serbest bırakmıştır. Kullarını iradelerinin dışında bir şeye zorlamamaktadır.³⁴⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb Kasım halkına yazdığı mektupta kendisini nispet ettiği Ehl-i Sünnet'in bu konudaki düşüncesini de benzer fikirler ile açıklamıştır: “(Ehl-i Sünnet) ilâhî fiil meselesinde özgür iradeyi kabul eden Kaderiyye ile onu reddeden Cebriyye arasında durur. İman ederim ki, Allah dilediğini yapar ve hiçbir şey O'nun iradesinin ötesinde

³⁴² Bağdadi, s. 67-70; Eş'ari, s. 108-109.

³⁴³ Yıldız, “İbaziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)”, s. 172-174.

³⁴⁴ Yörükan, “Vehhâbîlik”, s. 60.

³⁴⁵ İbn Abdülvehhab, s. 264-267.

değildir; yeryüzünde O'nun kudretinin ötesinde hiçbir şey yoktur; O söylemeden hiçbir şey olmaz; kimse kaderden kaçamaz ve bunun ötesine geçemez, bu 'Levh-i Mahfuz'da yazılı olandır."³⁴⁶ Görüldüğü üzere Hâricîlerin geneli ile Vehhâbîler arasında bu konuda çok fazla görüş ayrılığı bulunmamaktadır.

3.6. HİLAFET VE YÖNETİM ANLAYIŞLARI

Bütün Hâricîler Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in hilâfetini kabul ederken, Hz. Osman'ın ilk dönemlerini ve Hz. Ali'nin ise tahkime kadar dönemdeki hilâfetini kabul ederler. Hz. Osman'ın son dönemleri ile Hz. Ali'nin tahkimden sonraki imametini kabul etmezler. Yine Muaviye ve diğer Emevi yöneticilerinin hilâfetini kabul etmezler. Çünkü Hâricîlere göre zalimin imameti asla caiz değildir.³⁴⁷

Hâricîler, Şiiler ve Ehl-i Sünnet gibi imameti Ehl-i beyt'e veya Kureyş'e has kılmamışlardır. Onlara göre ehliyet, takva ve zühd sahibi, adaletle hükmeden ve zulümden kaçınan herkes halife olabilir. İster köle ister hür, ister Kureyşli ister başka bir kabileden olsun bu durum değişmez.³⁴⁸ Hatta Hâricîler halifenin Kureyş'ten olmamasının daha iyi olacağını savunmuşlardır. Çünkü arkasında Kureyş gibi güçlü bir kabilenin desteği olan biri halife olursa yanlış işler yaptığında azledilmesi çok zor olacaktır. Hâlbuki güçlü bir kabileden olmayan bir halife hata yaptığında kolaylıkla hilâfetten indirilebilir.³⁴⁹

Hâricîler böylelikle imametin nas veya tayinle değil, ancak seçimle gerçekleşebileceğini belirterek çağlarının ilerisinde bir görüş ortaya atmışlardır. Bazı Ehl-i Sünnet kaynakları bu durumu bid'at olarak değerlendirirken,³⁵⁰ bazı çağdaş araştırmacılar da bu görüşü "demokratik bir fikir" olarak tanımlamıştır.³⁵¹ Gerlof van Vloten gibi batılı yazarlar ise bu görüşlerinden dolayı Hâricîleri "kim ve hangi ictimai sınıfa mensup olursa olsun, halifelerin en layık kimseler arasından seçilmesini isteyen cumhuriyetçiler" olarak nitelendirmişlerdir.³⁵²

³⁴⁶ Richard Hartmann, "Vahhâbîler", çev. Onur Özatağ, Kader Dergisi, Cilt: 17, Sayı: 1, 2019, s. 275.

³⁴⁷ Eş'ari, s. 130.

³⁴⁸ Şehristânî, s. 116-117; Eş'ari, s. 130.

³⁴⁹ Azimli, Hz. Ebubekir, s. 54-55.

³⁵⁰ Şehristânî, s. 116.

³⁵¹ Emin, s. 376.

³⁵² Gerlof Van Vloten, Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia Ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, çev. Mehmet Sait Hatipoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s. 45.

Hâricîlerin hilâfet görüşü daha başka birçok araştırmacı tarafından benimsenen ve İslâm'ın özüne daha uygun, doğru ve tutarlı bir görüş olarak kabul edilmektedir.³⁵³ Hâricîlerin böyle bir görüşü kabul etmesinde Kureyş'e olan tepkileri etkili olmuştur. Hâricîliğin tarih sahnesine çıktığı Sıffin ve tahkim hadiselerinde Kureyş'in iki büyük kabilesi olan Beni Haşim ile Beni Ümeyye başroldeydi. Nitekim Hâricîler var olan kargaşa ve fitnenin sebebi olarak bu iki ailenin hilâfet mücadelesini görüyordu. Bu yüzden hem Hz. Ali'ye hem de de Muaviye'ye aynı anda suikast düzenleyerek bu kötü duruma son vermek istemişlerdi. Bu düşüncelerinin, onların hilâfet ve imamet anlayışlarına da büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir. Çıkış noktaları tepkisel bir durum olsa da sonuç olarak İslâm'ın özüne daha uygun bir hilâfet anlayışı ortaya koymuşlardır. Ama yine de onları cumhuriyetçi olarak adlandırmak hakikate uygun olmayacaktır. Çünkü Hâricîler ümmetin çoğunluğu tarafından halife olarak seçilen Hz. Ali'ye hata olarak gördükleri bir kararından dolayı başkaldırmışlar. Dolayısıyla onları cumhuriyetçiler yerine anarşistler olarak isimlendirmek daha isabetli olacaktır.

Hâricîlere göre zalim bir kişi halife olamayacağı gibi, halifeyken haktan ayrılan ve zalim bir yönetim sergileyen kişi hilâfetten azledilmelidir. Zalim yöneticiye isyan vaciptir.³⁵⁴ Hâricîlere göre halifenin azledilme nedeni için sadece zalim olması gerekmez, günah işleyen ve ahlâkî zafiyetler gösterenler de azledilmelidir. Bu yüzden Hâricî liderler bıçak sırtı bir konumda ve sürekli gözetim altındaydılar.³⁵⁵ Bu yüzden çok sık bir şekilde lider azlettikleri ve alt fırkalara bölündükleri görülmektedir.

Hâricîlerin bazı fırkaları³⁵⁶ ise insanların birbirinin haklarına saygılı olduğu ve sorumluluklarını yerine getirdiklerinde kendilerini yönetecek bir halifeye gerek olmadığını görüşünü savunmuşlardır. Onlara göre akıl ve vahiy bu durumu zorunlu kılmamıştır. Ancak bu fikir teori düzeyinde kalmış, savunucuları tarafından bile uygulanamamıştır.³⁵⁷ Onların bu görüşünün altında iktidarla sürekli bir kavga ve çatışma içinde olmaları ve bunun sonucunda da büyük tahribatlar almalarıdır. Ayrıca yine bedevi toplum yapısı da bu görüşlerinde etkili olmuştur. Çünkü bedevilikte önemli olan bireyin özgürlüğünün sınırlandırılmaması ve kimsenin boyunduruğu altına girilmemesidir. Hilâfetin varlığını zorunlu gören Hâricîler için dahi hilâfet kutsal ve vazgeçilmez

³⁵³ Akbulut, s. 101-102; Yıldız, s. 173; Adnan Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 41.

³⁵⁴ Şehristânî, s. 116.

³⁵⁵ Yıldız, s. 123-124.

³⁵⁶ Bu iki fırka Necedat ve Sufriyye'dir.

³⁵⁷ Yıldız, s. 135, 149.

olmamış, bilakis çok kolay bir şekilde vazgeçilebilen ve alt edilmesi gereken bir makam olarak görülmüştür.

Vehhâbîler Hâricîlerin aksine, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetini sahih görerek onları ümmetin en hayırlıları olarak kabul etmektedir.³⁵⁸ Kendini Ehl-i Sünnet'e sıkı sıkıya nispet eden Vehhâbîler'in bu konuda farklı bir tutum takınması zaten mümkün değildir.

Vehhâbîlik tıpkı Hâricîlik gibi, dinî bir hareket olarak doğmuş kısa zamanda siyasî bir hüviyet kazanmıştır. Vehhâbîliğin siyasî ve dünyevi bir yapıya dönüşmesinde Beni Suud ile yaptığı ittifak büyük rol oynamıştır.³⁵⁹ Siyasî yönü ağır basan bir harekete dönüşmesi nedeniyle, Vehhâbîlerin İmamet ve yönetim ile ilgili birçok fikir ve uygulaması olmuştur.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ve diğer bütün Vehhâbîlerin biat ederek İmam kabul ettikleri Beni Suud ailesi Beni Hanife ve Anese kabilelerinin bir alt koludur.³⁶⁰ Görüldüğü üzere Beni Suud, Kureyş kabilesinden değildir. Bu uygulamayla Vehhâbîlerin sıkı sıkıya bağlı olduklarını iddia ettikleri hadislerin zahiri hükümlerini terk edip, devlet başkanı ve lider olmak için Kureyş'e mensup olma şartı aramadığı görülmektedir. Bu konuda Vehhâbîler ile Hâricîlerin benzer uygulamalarının olduğunu görüyoruz. Bu yorumumuz sırf liderleri Kureyş'ten olmadığı için Vehhâbîleri bu konuda Hâricîlik ile benzeştirmek değildir. Vehhâbîler bu konuda, bütün akide ve fikriyatlarını üzerine bina ettikleri ayet ve hadislerin zahiri hükümlerine ve kendilerini nispet ettikleri Ehl-i Sünnet'in hilafına hareket etmişlerdir. Hâricîlerin liderlerini Kureyş'ten seçmemeleri nasıl ki onların İslâm'ın ehliyet ve liyakate verdikleri öneminden değilse, Vehhâbîlerin de bu konudaki yaklaşımları benzerdir. Muhtemelen Suud ailesi Kureyş'ten olsaydı Vehhâbîlerin akide kitaplarının başlarında imamların Kureyş'ten olduklarına dair hadis zikredilecek ve bunun dışındaki bütün fikir ve uygulamaları bid'at olarak değerlendireceklerdi.

Vehhâbîlik tıpkı Hâricîlik gibi tepkisel bir harekettir. Hâricîler hilâfet konusunda Kureyş'e bir tepki geliştirmişlerdi. Vehhâbîler ise uzun yıllar halifelik unvanını elinde bulunduran ve İslâm-Arap coğrafyasına da hükmeden Osmanlılara ve Türklere karşı bir

³⁵⁸ İbn Abdülvehhab, s. 11.

³⁵⁹ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 249.

³⁶⁰ Zekerîya Kurşun, "Suûdîler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 584; Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 30.

tepki hareketi olarak değerlendirilmektedir. Nitekim onların, bir Arap'ın halife olmasının hayallerini kurdukları anlatılmaktadır. Çünkü onlara göre Araplar, sahtekâr bir yönetimin boyunduruğu altında uzun bir zaman ezilmişlerdir.³⁶¹ Bu tepkisellik, isyankâr bedevi karakteriyle birleşince Suudi Vehhâbîlere iktidara giden yolun kapıları açılmıştır. Bu durum bütün Necid, Hicaz ve Arap Yarımadasını ele geçirene kadar sürmüştür. Suudiler devletlerinin istikrarı tehlikeye girmeye ve kendilerine zarar vermeye başlayınca bu tepkisel ve isyankâr karakteri itaatkâr bir forma dönüştürmek için hamleler yapmışlardır.

Vehhâbîler için halifelik ve devlet yöneticiliği Hz. Peygamberin miras bıraktığı kutsal bir vazife değildir. Hilâfet ve devlet yöneticiliği şeriatın hükümlerini uygulamak ve Müslümanların selametini muhafaza etmek için yerine getirilmesi vacip dünyevi bir görevdir. Bu düşüncede önemli olan hilâfet değil dinî hükümlerin uygulanmasıdır. Dolayısıyla Suudi devletlerinde Vehhâbî âlimler sürekli olarak yüksek bir mevkide bulunmuşlardır.³⁶² Bu yaklaşım Hâricîlerin hilâfeti ikinci plana bıraktığı hatta şartlar uygun olduğunda Halifeye ihtiyaç olmadığını belirttiği düşünceye paralellik arz etmektedir. Bu iki harekette de yönetim ve iktidar ikinci planda, dinî emir ve yasakları ön plandadır. Bu düşünce Hâricîlerin bir bölgede kalıcı hale gelememesi ve tarihten silinme sürecine katkı sağlayan unsurlardan biri olmuştur. Vehhâbîlerin ise, devlet sahibi olduktan sonra bu düşünceleri biraz daha devletçi ve statükocu bir anlayışa evrilmiştir.

3.7. el-EMRU bi'l-MA'RUF ve'n-NEHYU ani'l-MÜNKER

İslâm dinînin temel amaçlarından biri de toplumda huzur ve güvenin tesis edilmesi, iyiliğin hâkim kılınması ve yaygınlaştırılması, kötülüğün önlenmesi ve böylelikle faziletli bir toplumun ortaya çıkmasıdır. Bu amaç uğrunda gösterilen faaliyetler de ayet ve hadislerde çokça zikredildiği üzere “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” şeklinde isimlendirilmiş ve bu başlık altında toplanmıştır. Bu prensip İslâm toplumun bir arada salimen muhafaza edilebilmesi için temel dinamiktir. Bu prensibin ihmal edilmesi üstün değerlerin aşınmasına, toplumda kaos ve kargaşanın meydana gelmesine sebep olur. İslâm âlimleri bu prensibin ihmal edilmesi halinde fesat ve anarşinin yayılacağı, dinî zayıflayarak yok olacağını söylemektedir. Bu prensibin önemi

³⁶¹ Raymond, s. 58.

³⁶² Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, 140-141.

konusunda bir fikir ayrılığı yokken işletilmesi ve uygulanması konusunda fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Hâricîler ve bazı İmami âlimler dışında bütün İslâm âlimleri bu prensibin farzı kifaye olduğunu ve özellikle zor kullanma ihtimali olan işlerin bireylerin değil kurumların görevi olduğunu belirtmişlerdir. Hâricîler ise bu ilkeyi farzı ayn kabul etmişlerdir. Hâricîler kötülüğe sapan herkese karşı silah kullanmayı meşru kabul etmişlerdir.³⁶³

Hâricîlere göre el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker herkese farzdır ve bu farizayı yerine getirmek için silahlı mücadele yapılabilir. Bu düşüncenin davranışlarına yansımaları daha ilk ortaya çıktıklarında görmek mümkündür. Hâricîler Hz. Ali'ye ilk karşı çıktıklarında bunu el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker adına yapmışlardır. Hâricîler kendilerince, küfre düşmüş bir yönetici ve ordusunun kötülüğünü engellemek için Nehrevan'da Hz. Ali ile savaşmışlardır.³⁶⁴ Hâricîler bu ilkeye dayanarak sadece yanlış ve münker bir yolda olduğunu düşündükleri yöneticilere karşı zor kullanmamışlardır. Hâricîler, sıradan Müslümanları bile körü körün itaat ettikleri iddiasıyla karşılarına almışlardır. Hâricîler el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münkerin gereğini yerine getirmek adına hiçbir Müslümana müsamahakâr davranmamışlar, sürekli sert ve tavizsiz olmuşlardır.³⁶⁵

Görüldüğü üzere Hâricîlerin şiddeti meşrulaştırma yollarının en başında bu prensip gelmektedir. Ma'ruf (iyi) ve münker (kötü) kabul edilen şeylerin mahiyeti konusunda bile İslâm mezhepleri ve düşünce ekolleri arasında ihtilaf varken Hâricîlerin kendi anlayışlarına göre bu ilkeye işlev kazandırmaları fitne ve kargaşadan başka bir şey getirmemiştir. Bunda Hâricîlerin yaşadıkları bölgelerin sosyokültürel kodlarıyla hareket etmelerinin de etkisi vardır. Hadari toplumlarda cezalandırma müesses kurumlarına bırakılırken, bedevi toplumlarda ise genelde cezaların tatbikinde bireysel uygulamaların ön plana çıktığı görülür.³⁶⁶ Bu ilkenin bu şekilde hayata aktarılması, Hâricîlerin hem siyasî yönetimlere hem de sıradan halka karşı düşmanca ve müdahaleci bir tutum takınmalarına neden olmuştur.

³⁶³ Mustafa Çağrı, "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 138-139.

³⁶⁴ Taberi. IV, s. 53.

³⁶⁵ Sayın Dalkıran, "Hâricîlerin "El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyu Ani'l-Münker" Anlayışı", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, 2004, s. 206-207.

³⁶⁶ Bulut, "Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik", s. 48-49.

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın doktrinde tevhid ve bid'attan sonra üzerinde en fazla durulan konulardan biri “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” ilkesidir. Bu ilke Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ve Vehhâbîlerin görüşlerini yaymasında ve aksiyoner bir hareket olmalarına olanak sağlayan temel öğedir. Muhammed b. Abdülvehhâb ilk yıllarından itibaren bu ilkeyi uygulamaya çalışmış ve bu yüzden başı sürekli belaya girmiştir. Tahsilini bitirdikten sonraki yıllarda bulunduğu şehirlerden sürekli kovulması ve hayati tehlikeler yaşaması onun bu ilkeyi hayata tatbik etmedeki ısrarının bir neticesidir. Onun bu ısrarı, İslâm'ın hükümlerinden ve faziletlerinden uzak kalmış, şekavet ve fıska batmış Necid halkının dinî duygularını harekete geçirmeyi başarmıştır.³⁶⁷

Osmanlı Devleti Vehhâbîlerin “el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker” prensibini kendilerinin üstlenerek kafalarına göre hareket etmesini eşkıyalık olarak değerlendirmiştir. Osmanlı devlet adamlarına ve âlimlerine göre bu ilkeyi uygulamak halifenin ve devletin görevidir. Vehhâbîlerin bu ilkeyi uygulamak nedeniyle ortaya atılmaları eşkıyalık ve halk arasında fitne çıkarmaktan başka bir şey değildir. Bu konuyla ilgili yapılan istişare toplantılarında, kendi düşüncesine uygun olmayan her düşünce, davranış, mezhep ve yapıya karşı el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker ilkesi gereğince fiili müdahalede bulunmaları sebebiyle Vehhâbîlerin cezalandırılmaları gerektiği fikri kabul edilmiştir.³⁶⁸

Görüldüğü üzere bu ilkeye Muhammed b. Abdülvehhâb ve Vehhâbîler çok önem vermiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb İslâm şeriatının talebine göre iyiliği emretmenin ve kötülükten alıkoymanın bir görev olduğuna inanmıştır.³⁶⁹ Bu uğurda birçok eziyet görmüş olmasına rağmen bu ilkeyi uygulamaktan vazgeçmemiş ve birçok yerde bunun olumlu sonuçlarını almıştır. İnsanları farzları ikame etmeye ve haramlardan sakınmaya ısrarla davet etmiştir. Bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki camilere cemaatin isim listesi asılmış, cemaate gelmeyenler ilk önce uyarılmış daha sonra devamsızlığı devam etmesi halinde ise kişiye ceza uygulanmıştır.³⁷⁰ Vehhâbîlerin bu sert yaklaşımları neticesinde ele

³⁶⁷ Oral, “Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi”, s. 92-93.

³⁶⁸ Ömer Arslan, Eyüp Sabri Paşa'nın Tarihi Vehhabiyan Eseri Işığında Osmanlı Mütefekkirlerinin Vehhâbîlik Telakkisi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 122-123; Dalkıran, “Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri”, s. 226, 232.

³⁶⁹ Hartmann, s. 227.

³⁷⁰ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 69-70.

geçirdikleri yerlerdeki suç oranlarının da gözle görülür düzeyde azaldığı gözlemlenmiştir.³⁷¹

Vehhâbîlerin el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker ilkesini bir gereği olarak farzları ikamedeki titizlikleri ve haramlara karşı gösterdikleri tavizsiz tutum bu konuda onların haklı olduklarını göstermemektedir. Her ne kadar bu yapılanlar olumlu karşılanırsa bile onların el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker düşüncelerinin bir gereği olarak, kendi fikirlerine halkı silah zoru ile davet etmeleri, en ufak bir muhalif görüşe bile tahammül edememeleri ve çok rahat bir şekilde kan dökmeleri nedeniyle bu konuda Hâricîleri takip ettikleri söylenebilir. Hâricîler neyin ma'ruf neyin münker olduğunu tam olarak kavramadan ma'rufu emir münkeri nehye girişmişler; Vehhâbîler ise kendi düşüncelerine uyan şeyleri ma'ruf muhalif olanları münker olarak görmüşler ve onlara karşı mücadele başlatmışlardır.

3.8. HİCRET

Hâricîlerin itikad ve düşünce anlayışlarında hicret kavramı önemli bir yer tutmaktadır. İlk Hâricîlerin alt fırkalara ayrılmasında, hicret etmeyen ve oturan (Kaade) Hâricîlerin hükmü konusundaki ihtilaf etkili olmuştur. Özellikle kendi döneminin en güçlü Hâricî fırkası olan Ezarika'nın lideri Nafi b. Ezrak kendi bulunduğu yeri hicret edilmesi gereken yer anlamında "darû'l-hicre" olarak isimlendirirken, muhaliflerinin bulunduğu yerleri "darû'l-küfr" olarak nitelendirmiştir. Ezarika kendileriyle aynı itikad ve görüşte olsalar bile, kendi bölgelerine hicret etmeyenleri tekfir etmiştir.³⁷² Ezarika'nın bu görüşlerini kabul etmeyenler bir grup ondan ayrılarak Necedat fırkasını oluşturdular. Necedat fırkası da kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanları küfürle suçlayanları tekfir etmiştir.³⁷³ Hâricîlerin sadece fırkalarının dışında farklı fikirlerdeki insanları değil birbirlerini de ne kadar kolay tekfir ettiklerinin bir örneğini daha bu meselede görmek mümkündür.

İbâzîler, Ehl-i İslâm olan muhaliflerinin bulundukları bölgelerin darû'l-tevhid olduğunu ancak sultanın karargâhının olduğu bölgelerin ise darû'l-küfr ve darû'l-bağy

³⁷¹ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 96-97.

³⁷² İbn Zekvan, s. 71; Şehristânî, s. 119; Eş'ari, s. 102-103.

³⁷³ Bağdadi, s. 63.

olduğunu savunmuşlardır.³⁷⁴ Hâricîlerin büyük çoğunluğuna göre takiyye sözde ve amelde caiz değildir. Bazıları sadece sözle caiz olduğunu³⁷⁵, bazıları da sadece ikrah durumunda caiz olduğunu savunmuştur.³⁷⁶

Hâricîler kendi topluluklarına katılmayı, tıpkı Peygamber (sav) döneminde Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç edişinin isimlendirmesi olan hicret olarak adlandırarak kutsallaştırmışlardır. Böylelikle mensuplarının dış dünyadan tecrit edilmesiyle hareket içinde kaynaşma ve dayanışmayı daha kolay bir şekilde sağlamış ve duygusal dinî pratikleri daha yoğun bir şekilde empoze etme imkânı bulmuşlardır.³⁷⁷ Ayrıca Hâricîlerde gruptan ayrıldıktan sonraki süreçte karşılaşılabilecek durumlar bireyi grupta kalmaya zorlamaktadır. Bu da grupta doğal bir otokontrol mekanizmasının oluşmasını sağlamıştır.

Hâricîler zalim olmadığını ve hak ile hükmettiğini kabul ettikleri Ömer b. Abdülaziz, sırf kendinden önceki Emevilerden beri olduğunu açıklamadığı için ona itaat etmediler.³⁷⁸ Bu durum zulümden, zalimlerden ve yanlış itikatta olduğunu düşündüklerinden beri olma ilkesinin Hâricîler için ne kadar güçlü ve belirleyici olduğunu göstermektedir.

Vehhâbîlerde Müslüman toplumu kurtarmak için gerçekleştirilecek olan cihad için öncelikle hicret edilmelidir. Kişi hicret ederek ailesini ve evini bırakır, cihada göç eder ve bununla önemli bir inanç eylemi gerçekleştirmiş olur.³⁷⁹ Vehhâbîler için hicret, cihad için olmazsa olmaz bir unsurdur. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Dir'iye'de Vehhâbîliğe daveti başlayınca her taraftan bedeviler hicret ederek buraya yerleşmeye başlamıştır. Dir'iye kısa sürede hicret yurdu haline gelmiştir.³⁸⁰ Vehhâbîlerin daha ilk yıllardan itibaren hicret etmeye ne kadar önem verildiği görülmektedir

Vehhâbîler toplumsal bir Vehhabi kaynaşmasını sağlamak, kolektif bir Vehhâbî kimliği oluşturmak ve göçebe kabile düzeninden yerleşik bir devlet yapılanmasını geçmek için 1912 yılında "hicre" adlı koloniler inşa ederek bütün mensuplarını buraya hicret etmeye teşvik etmişlerdir. Hicrelere hicret eden Vehhâbîler İhvan adını almışlardır.

³⁷⁴ Eş'ari, s. 116; Şehristânî, s. 131.

³⁷⁵ Yıldız, s. 115.

³⁷⁶ Demircan, Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri, s. 47.

³⁷⁷ Hüsnü Ezber Bodur, "Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış", s. 41-42.

³⁷⁸ Ebu Zehra, s. 65.

³⁷⁹ Yıldırım, s. 119.

³⁸⁰ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 23.

Böylece bedevilerin kabile asabiyetinden sıyrılıp Vehhâbî üst kimliğinde bir araya gelmeleri amaçlanmıştır. Tıpkı Hz. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi hicret edilerek samimi ve fedakâr bir eylem ortaya konacak, böylece ilk Müslümanların saf inancına yaklaşılmış olacaktır.³⁸¹ Hicreler oluşturulurken kabile yapısı da dikkate alınmıştır. Allah rızası için hicrelerde buluşmak ve İhvan adını almak, kabile kimliğinden tamamen soyutlanmak anlamına gelmiyordu. Hicrelere göç eden bütün Vehhâbîlere İhvan isminin verilmesi, asıl önemli olan bağın dinden kaynaklanan kardeşlik olduğuna ve bunun kabileler üstü olduğuna işaret etmekteydi.³⁸² Vehhâbîler bu uygulamayla kabile asabiyetinde doğacak sorunların önüne geçmeyi başarmışlardır.

Bu hicret ve İhvanlaşma uygulamasıyla ayrıca kontrol altına alınması zor, başına buyruk ve düzensiz bedeviler kontrol altına alınacaktır. Göçebe olarak çöllerde hiçbir otoritenin kontrolü altına yaşamayan bedevilerin yerleşik hayata geçirilmesi, itaat altına alınmalarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Hicrelere yerleşen Vehhâbîler tarım ve ticarete yönlendirilmiştir. Ticaret ve tarım ile uğraşan bu vehhabiler gerektiğinde cihada çıkmak üzere her zaman hazır beklemekteydiler.³⁸³ Vehhâbîlerin hicre adını verdikleri kasabalara yerleşen İhvan mensuplarının sayısı kısa sürede büyük rakamlara ulaşmıştır. Ortalama olarak 1500 kişinin yaşadığı 200'e yakın hicre kurulmuştur.³⁸⁴ Hicre sistemi ve İhvan teşkilatı Vehhâbîler için büyük başarılar göstermiş, işlevi sona erdikten sonra yine Vehhâbîler tarafından lağvedilmiştir.³⁸⁵

Hicre denilen yerleşim yerlerine göç ederek İhvanlaşan Vehhâbîler dinî duygu ve coşkuyu çok yoğun bir şekilde yaşıyorlardı. Bu dinî heyecan onları, yaptıkları savaşlarda tıpkı Hâricîlerde olduğu gibi kadın ve çocuk öldürebilecek bir taassuba sürüklemiştir. Vehhâbîlerin, Hâricîlerde var olan, ele geçirdikleri insanları “imtihan etme” uygulamasını devam ettirdiğini görüyoruz. Vehhâbî İhvan teşkilatı ele geçirdiği Kuveytli bir Müslümanı bazı sorularla imtihan etmiştir. Vehhâbîler sorulara doğru cevap veren Kuveytli'yi, İslâm topraklarına hicret etmediği için infaz etmişlerdir.³⁸⁶ Bu uygulamayı tarihte ilk defa Hâricîler yapmış ve onlarla özdeşleşmiştir. Vehhâbîlerin bu konuda Hâricîleri takip ettiğini görüyoruz.

³⁸¹ Yıldırım, s. 127-128.

³⁸² Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 54.

³⁸³ Yıldırım, s. 128.

³⁸⁴ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 57-58.

³⁸⁵ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 126-131.

³⁸⁶ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 68-69.

Hem Hâricîlerde hem Vehhâbîlerde kendi öğretisini benimseyen bireylerin, grubun hâkim olduğu topraklara hicret etme zorunluluğu vardır. Hicret etmeyen birey dışlanmakta ve cemaatten kovulma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Böylelikle hicret etme sadece mekân değiştirmekle sınırlı kalmıyor, bu grupların fertlerini birbirine kenetleyerek ayrılmaz bir cemaat-topluluk meydana getirmektedir.³⁸⁷ Bu durum bireyi, gruba daha sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Birey grup ile aynı inanç, duygu ve düşüncede olsa bile hicret etmediği ve grupla bütünleşmediği sürece iman etmiş sayılmamaktadır.

3.9. FIKHÎ GÖRÜŞLER

Hâricîler içtihad konusunda farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Ezarika içtihadı kabul etmeyerek Kur'an'ın zahiri hükümlerinin esas alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Ezarika fıkıh anlayışını bu temel esas üzerinde şekillendirmiştir. Necedât gibi bazı gruplar ise hüküm verirken içtihadı caiz görmüşlerdir.³⁸⁸ Necedât fer'i konularda içtihad ederken cehalet sebebiyle yanlış hüküm verenleri mazur görmüştür.³⁸⁹

Ezarika'nın lideri Nafi b. Ezrak bir fıkıh âlimidir. Mekke'deyken Abdullah b. Abbas'tan yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Nafi b. Ezrak'a göre kadınlar adetliyen kılmağı namazları kaza etmelidir, hırsızın çaldığının miktarı ne kadar olursa olsun eli kesilmelidir. Nafi b. Ezrak, Kur'an'da geçmediğı için evliyken zina edenlerin cezasının recmedilmek olmadığını savunmaktadır. Bu görüşleri nedeniyle diğer Hâricî fırkalar tarafından da Sünnet'le sabit olan recmi inkâr etmekle eleştirilmiştir³⁹⁰ Nafi b. Ezrak, müşrik olan kişilerin emanetlerini geri vermenin gerekli olmadığını, iffetli kadınlara iftira edenlere had uygulanması gerektiğı ancak iffetli erkeklere iftira edildiğinde had uygulanmayacağını savunur.³⁹¹ Görüldüğü üzere bu görüşler Kur'an'ın zahiri manası üzerine bina edilmiş ve bu görüşlerde Hz. Peygamber'in (sav) Sünnet'i pek dikkate alınmamıştır. Ezarika'da Sünnet'ten uzak bir zahiri fıkıh anlayışı mevcuttur.

İbaziyye'nin öncüsü ve temelini atan kişi olarak kabul edilen Cabir b. Zeyd de bir fıkıh âlimidir. Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr başta olmak üzere birçok sahabîden hadis rivayet etmiştir. Basra camiinde halka ve

³⁸⁷ Yıldırım, s. 129.

³⁸⁸ Eş'ari, s. 131.

³⁸⁹ Şehristânî, s. 122.

³⁹⁰ Yıldız, s. 117-125; İbn Zekvan, s. 70.

³⁹¹ Eş'ari, s. 104.

öğrencilerine ders ve fetva vermiştir. Abdullah b. Abbas nikâh ve talak ile ilgili konulardaki bilgisinden dolayı onu övmüştür. Cabir b. Zeyd ayrıca namaz ve nikâh fıkıhı ile ilgili risaleler kaleme almıştır.³⁹² Hâricîlerin önde gelen isimlerinin fıkıh bilgini olmaları onların fıkha olan ilgisini ve verdikleri önemi göstermektedir.

Hâricîlerden Meymuniye fırkası Allah'ın kişinin kendi çocuklarıyla, kız ve erkek kardeşlerinin çocuklarıyla evlenmeyi haram kıldığını ancak torunlar ve kardeşlerinin torunlarıyla nikâhlanmayı yasaklamadığı ve bunun helal olduğunu savunmuştur.³⁹³ Mabediyye fırkası kölelerden de zekât alınması gerektiğini, Ruşeydiyye fırkası ise sulanan topraktan öşürün yarım alınması gerektiğini belirtmiştir.³⁹⁴ Hâricîlerin bu görüşlerinin temelini genelde sadece Kur'an'ı esas almaları ve Sünnet bilgisinden mahrum olmaları veya dikkate almamaları oluşturmaktadır.

Hâricîler sık sık muhaliflerinin kontrolü altındaki bölgelerde yaşamak zorunda kaldıkları için bu duruma özel bir takım fikhî görüşler de geliştirmek zorunda kalmışlardır. Sufriyye fırkası Müslümanların Mekke dönemine kıyasla, küfür ve takiyye yurdu olarak gördükleri bölgelerdeki kâfirlerle nikâhlanmayı ve onlara varis olmayı helal kabul etmişlerdir. Müslüman kadınların da oradaki kâfilerle evlenmesini caiz görmüşlerdir.³⁹⁵ Bu fikhî görüşlerin benimsenmesinde temel faktörün, İslâm coğrafyasının büyük çoğunluğunu oluşturan ve Hâricî olmayan bölgelerde hayata devam edebilme kaygısı olduğu söylenebilir.

Muhammed b. Abdülvehhâb fıkıh alanında Hanbeli mezhebini ve İbn Teymiyye'nin fetvalarını esas almıştır. Ancak İbn Abdülvehhâb, ne Hanbeli mezhebiyle ne diğer Sünni mezheplerinin fetva ve görüşleriyle kendisini sınırlandırmamıştır. Onun mutlak içtihad iddiasında olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Muhammed b. Abdülvehhâb Asr-ı Saâdetten sonra ortaya çıkan her yeniliğin bid'at olduğu görüşündeydi. Muhammed b. Abdülvehhâb bid'atleri, bid'at-ı hasene ve bid'at-ı seyyie diye ikiye ayırmayarak hepsinin bid'at olduğunu ve terkedilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Vehhâbîler bid'at görüşlerini tasavvuf, tarikata girmek, türbe yapmak, camileri süslemek, kubbe ve minare yapmak, makamla ezan okumak, namazlardan sonra tespih çekmek, mevlit okumak ve bunun için toplantılar düzenlemek gibi dinî konularla

³⁹² Yıldız, s. 154-155.

³⁹³ Eş'ari, s. 109-10; Bağdadi, s. 69.

³⁹⁴ Bağdadi, s. 73-74.

³⁹⁵ Şehristânî, s. 133; Yıldız, s. 139.

sınırlı tutmamış sanayi ve teknolojinin gelişmesiyle üretilen yeni icatlara da bid'at diyerek uzun süre karşı çıkmışlardır.³⁹⁶ Vehhâbîlerin diğer mezheplerden ayrıldığı görüşlerden bazıları da şunlardır: Vakıf müessesesi batıldır, her Müslümanın beş vakit namazını camide cemaatle kılması farzdır. Vehhâbîler sigara ve nargile içenlere 40 değnek vurulmasını savunmuşlardır, ancak artık bu yasağı uygulayamamaktadırlar. Vergi de zekâtтан sayılır, kişi sadece hükümete vergi vermediği kazançlarının zekâtını vermelidir.³⁹⁷

Son Vehhâbî devleti olan Suudi Arabistan kurulduğunda çoğunluğu Osmanlı hukuk sistemine ait olan Hicaz hukuk nizamından önemli ölçüde istifade etmiştir. Vehhâbî ulemanın, dört mezhebin esaslarından yararlanarak yeni bir mecelletü'l-ahkâm oluşturma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu yüzden ilerleyen yıllarda idare, iş ve ticaret hukuku alanlarında seküler eğitim almış hukukçuların hazırladıkları modern kanunlar uygulamaya konmuştur. Bu da Vehhâbî ulemanın yargıdaki etkisini azaltmıştır. Bu değişim yaşanırken Vehhâbî muhalefetin sesinin fazla çıkmamasında Hanbeli mezhebinin bazı ilkeleri etkili olmuştur. Hanbeli fıkıhçıları genel olarak Kur'an ve Sünnet'in zahirine sarılır ve dinî hükümler konusunda aklın çok fazla dikkate alınmaması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu yüzden bir konu hakkında Kur'an ve Sünnet'in zahirinde bir hüküm yoksa o konu hakkında oldukça geniş ve esnek bir tutum sergilemişlerdir. Böylelikle devlet başkanı ve yönetim, şeriatın temel ilkelerine aykırı olmamak şartıyla istediği gibi kanun çıkarabilmiştir.³⁹⁸

Vehhâbîler bir yandan dinî konularda sadece Kur'an ve Sünnet'i kaynak kabul ederek katı temelci bir yaklaşım sergilerken bir yandan da dinî konularda taklidi reddederek yeni yorumlara kapı aralamışlardır. Böylelikle taban tabana zıt iki ayrı yaklaşım aynı düşünce içinde gelişim göstermiştir. Vehhâbîler hem Kur'an ve Sünnet'in lafzına bağlı kalarak mutlak bir lafzilikle kıyası bile reddedebilmiş hem de Kur'an ve Sünnet'te yer almayan meselelerde kıyastan çok içtihadı teşvik etmekle kıyas ilkesinin müsaade edemeyeceği bir serbest alan inşa etmişlerdir.³⁹⁹

³⁹⁶ Dalkıran, "Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri", s. 244-245; Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi", s. 87-88; Ecer, s. 84-85. Vehhabiler telefon, telgraf, fotoğraf makinesi, kol saati ve bisiklet gibi yeni bir takım eşyaların bid'at olduğunu ileri sürerek uzun bir süre kullanımını yasaklamıştır. Bkz: Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 71-72.

³⁹⁷ Yörükan, "Vehhâbîlik", s. 60.

³⁹⁸ Büyükkara, Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, s. 163-165.

³⁹⁹ Rahman, İslam, s. 274-275.

Hâricîlerin fıkıh alanında Sünnet'i fazla dikkate almadığı görülürken, Vehhâbîler fıkıh alanında Sünnet'i Kur'ân kadar önemsemiş ve hüküm çıkarmada çok sık kullanmışlardır. Vehhâbîler kadim fikhî meselelerinde Ehl-i Sünnet ile büyük ölçüde mutabıktır. Vehhâbîlerin diğer fırkalardan farklı olarak savundukları görüşlerin kaynağı bid'at kavramına çok geniş bir anlam yüklemeleridir. Hâricîler ise birçok konuda hem kendi içlerinde hem de diğer fırkalar ile ihtilafa düşmüşlerdir. Bunda Sünnet bilgisinden uzaklık kadar, yoğun bir şekilde lafzi ve zahiri bir tutum takınmaları da etkili olmuştur.

SONUÇ

Yaşanılan coğrafyanın insanların düşüncelerine, inançlarına ve davranışlarına olan etkisi herkesçe kabul edilen bir hakikattir. Bazı toplumlar yaşadıkları bölgelerin üzerlerindeki etkisini zamanla azaltıp nispeten daha hızlı değişimler yaşarken bazı toplumlar da yaşadıkları bölgelerin sosyokültürel atmosferinden daha fazla etkilenirler ve bu etki uzun bir zaman devam eder. Bu toplumlar inandıkları din veya tabi oldukları siyasî yapı değişse bile bir takım alışkanlıklarını uzun süre muhafaza ederler. Hâricîler ve Vehhâbîler kültür ve adetlerine sıkı sıkıya bağlı olan, değişime olumsuz bir anlam yükleyerek değişime direnen bedevilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ortaya çıkmışlardır.

Hâricîler ve Vehhâbîler çoğunlukla aynı kabilelerden çıkmışlardır. Bedevi hayat tarzına sıkı sıkıya bağlı olan bu kabilelere mensup insanlar zorlu çöl şartları altında yaşayan ve sert mizaca sahip olan insanlardı. Kabile mensubiyeti onlar için hem bir koruma ve güvence hem de yegâne şeref ve övünme kaynağıydı. Kabilenin adet ve gelenekleri insanlar üzerinde çoğu zaman dinî kural ve yasaları kadar etkiliydi. İslâm'a giriş, yeni devlet yönetimi ve şehirleşme gibi kısa zamanda gerçekleşen değişimler karşısında Hâricîliğin ortaya çıkışı bedevi karakterin bir isyanı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu isyan sade, sert ve tavizsiz İslâmî söylemlerin sloganlaştırıldığı bir isyandır. Hâricîlik ile birlikte bedevi yoksunluğunun zühd ile tebdil edildiğini ve kentliler ile görece daha varlıklı sınıflara karşı siyasî ve dinî bir harekete evrildiğini görmekteyiz.

Vehhâbîliğin doğduğu sosyokültürel ortam ile Hâricîliğin doğduğu ortam arasında büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Vehhâbîlik dinden uzaklaşmış olan ve dinî-ahlâkî bir çöküş içerisinde olan Necid bedevilerinin, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın yoğun gayretleri sonucu bazı fikirleri kabul etmeleri ve bunları samimiyetle hayata aktarmaları sonucu tarih sahnesinde yer etmeyi başarmıştır. Vehhâbîler ilk ortaya çıkışlarından son Vehhâbî devletinin kuruluşu ve petrol ile zenginleşmesine kadarki dönemde tam bir çöl bedevileri hareketidir. Her türlü maddi manevi gelişime, düşünsel faaliyete ve yeniliğe karşıdırlar. Vehhâbîlikte ilk dönemlerde bid'at kavramı o kadar geniştir ki hiçbir teknolojik aracın Necid bölgesinde kullanımına izin verilmemiştir.

Hâricîliğin ve Vehhâbîliğin ortak sosyolojik ve kültürel yapısı bu iki hareketin düşünce yapısının ve ortaya koydukları pratiklerin de benzeşmesine neden olmuştur.

Bütün tarihi ve dinî kaynaklar incelendiğinde Vehhâbîlerin, Hâricîlerle organik bağının olmadığı ve fırka olarak onun tarihsel varisleri olmadığı görülmektedir. Zira Hâricîlerle organik bağı bulan günümüzdeki tek fırka İbaziyye'dir. Kaldı ki Hâricîlerin olumsuz mirası İbazi'lerin de reddi miras yapmalarına, kendilerini şiddet ve anarşi anılan Hâricîlerden tefrik etmelerine yol açmıştır.

Hâricîlik ve Vehhâbîlik arasında organik olarak bir bağın bulunmaması, bu hareketlerin birbirleriyle aynı zihniyet, din anlayışı ve pratikler göstermeyeceği anlamına gelmez. Bir hareketin tarihsel olarak bir fırkanın müntesibi olmaması o fırkanın görüşlerini, dinî anlayış şeklini ve pratiklerini benimsemeyeceği anlamına gelmez. Bir fırkanın veya hareketin değerlendirilmesinde esas olan o grubun kendisini tanımlaması ve isimlendirmesidir. Vehhâbîler kendilerini Ehl-i Sünnet'e nispet etmekte, selefîn yolunu takip ettiklerini ve İmam Ahmed b. Hanbel'e tabi olduklarını öne sürmektedirler. Onların dışındaki gruplar, âlimler, yazarlar ve araştırmacılar onların Ehl-i Sünnet'e ve Hanbeliliğe nispeti konusunda çeşitli fikirlere ayrılmışlardır. Kimileri onları Hanbeliliğin ve İbn Teymiyye'nin çok uçtaki takipçileri olarak görürken kimileri de onları Hâricîlerin takipçileri olarak görmüşlerdir.

Bu çalışma bağlamında yapılan araştırmalarda Vehhâbîlerin kritik birçok konuda Ehl-i Sünnet'ten ziyade Hâricîlerle benzer yaklaşımları olduğu görülmüştür. Özellikle imanın sınırlarını daraltma, imandan ziyade küfrü ön plana çıkarma, insanları tekfirde acele hüküm verme, ümmetin umumunu tekfir etme, kendini İslâm'a nispet eden insanların kanını dökmedeki rahatlık, muhaliflerinin bulunduğu topraklardan kendi fikirlerindeki insanların bölgesine hicret etme ve el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker ilkesini muhaliflerine karşı bir şiddet aracı olarak kullanma gibi birçok konuda benzer fikirlere ve pratiklere sahiptirler.

Bunların yanına iki fırkanın da olumlu yönleri bulunmaktadır. Hâricîler nedeni ve arka planı ne olursa olsun çağları aşan bir yaklaşımla hilâfetin özel bir gruba tahsis edilemeyeceğini ve liyakat sahibi olanın bir köle bile olsa halife olabileceğini savunmuşlardır. Vehhâbîlerin ise olumlu yönleri elbette daha fazladır. Vehhâbîler Arap yarımadasında artan günah ve haramlara karşı ciddi önleyici faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yozlaşmış kesimleri ıslah adına önemli faaliyetlerde bulunmuşlar, çok yoğun bir şekilde yayılmış hurafe ve batıl inançlara karşı mücadelede etkili olmuşlardır.

Herhangi iki fırkayı değerlendirirken sadece klasik kelami konulara yaklaşımlarını değerlendirmek nakıs bir değerlendirme olacaktır. Hâricîlik ve Vehhâbîlik organik olarak aynı mezhep ve ekollerden olmasalar bile meselelere yaklaşma usulleri, sorun çözme yöntemleri ve kendi fikirlerine muhalif Müslümanlara müsamahasız oluşlarıyla büyük benzerlik göstermektedirler.

KAYNAKÇA

Abdülhamid İrfan, İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015.

Abubaker, Sarkan Salman, "İŞİD'in İdeolojisi: Cihadi Selefilik", *Lectio Socialis*, Cilt: 4, sayı: 2, 2020, (s. 97-112).

Akbulut, Ahmet, Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayırışmasının Arka Planı, Otto Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2019.

Akın, Murat, "Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, sayı: 1, 2015, (s. 109-134).

Akoğlu, Muharrem, "Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 9, 2000, (s. 503-522).

Arabi Kadı Ebubekir, El-Avasım Sahabe Arasındaki İhtilafın Analizi, çev. Ahmet Mustafa Sofuoğlu, Diyarbekir Kitabevi, İstanbul, 2017.

Arslan, Ömer, Eyüp Sabri Paşa'nın Tarihi Vehhâbîyan Eseri Işığında Osmanlı Mütefekkirlerinin Vehhâbîlik Telakkisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Ateş, Orhan, "İbaziyye Haricî Bir Fırka mıdır?", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 1, 2017, (s. 1-23).

Ateş, Orhan, Günümüz Umman İbâdiyyesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2007.

Aycan, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2010.

Aydınlı, Abdullah ve İsmail Lütfi Çakan, “Aşeri-i Mübeşşere”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, III, s. 547.

Azimli, Mehmet, Cahiliyye’yi Farklı Okumak, Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2016.

Azimli, Mehmet, Dört Halifeyi Farklı Okumak-1 Hz. Ebubekir, Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2017.

Bağdadi Abdülkahir, Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.

Bardak, Ahmet, “İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd Es-Sâlimî’nin Kelamî Görüşleri”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, sayı: 2, 2019, sayı: (s. 763-788).

Bodur, Hüsnü Ezber, “Sekt (Fırka) Tipi Dini Organizasyonun Örneği Olarak Hâricîlik Hareketine Sosyolojik Bir Bakış”, KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 10, 2007, (s. 25-53).

Bulut, Halil İbrahim, “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Hâricîlik ve Günümüze Yansımaları”, Usul İslâm Araştırmaları, Cilt: 11, sayı: 11, 2009, (s. 41-54).

Bûti Said Ramazan, Selefîye İslâmî Bir Ekol/Mezhep Değil Zamansal Bir Aşamadır, çev. Vecihi Sönmez, Ehli Sünnet ve Cemaat Yayınları, İstanbul, 2009.

Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhâbîliğin Suudi Arabistan’a maliyeti nedir?”, Haber, 12.07.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/vehhabiligin-suudi-arabistana-maliyeti-nedir/1202081>, (02.02.2021).

Büyükkara, Mehmet Ali, “Vehhâbîlik”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, XLII, s. 611-615.

Büyükkara, Mehmet Ali, Çağdaş İslâmî Akımlar, Klasik Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2016.

Büyükkara, Mehmet Ali, İhvandan Cüheyman’a Suûdi Arabistan ve Vehhâbîlik, Rağbet Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2016.

Cürcânî Seyyid Şerif, Ta’rifat Arapça - Türkçe Terimler Sözlüğü, çev. Arif Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.

Çağrıçı, Mustafa, “Emir Bi’l-Ma’rûf Nehiy Ani’l-Münker”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, XI, s. 138-141.

Dalkıran, Sayın, “Hâricîlerin “El-Emru Bi’l-Ma’rûf Ve’n-Nehyu Ani’l-Münker” Anlayışı”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 3, sayı: 1, 2004, (s. 199-223).

Dalkıran, Sayın, “Tarih-i Cevdet’te İslâm Mezhepleri”, Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı: 20, 2002, (s. 219-52).

Demircan, Adnan, Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015.

Demircan, Adnan, Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi, Beyan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2015.

Ebu Hanzala, Kavaidu’l Erba’ Şerhi (Dinin Doğru Anlaşılmasında 4 Temel Kaide), 1. Baskı, Furkan Basım ve Yayınevi, İstanbul, 2014.

Ebu Zehra Muhammed, İslâm’da Siyasî, İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, çev. Abdülkadir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011.

Ecer, Ahmet Vehbi, Tarihte Vehhâbî Hareketi ve Etkileri, ASAM Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2001.

Emin Ahmed, Fecrü’l İslâm (İslâm’ın Doğuşu), çev. Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitapevi, Ankara, 1976.

Esed Muhammed, Mekke'ye Giden Yol, çev. Cahit Koytak, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017.

Eş'arî Ebu'I-Hasen, İlk Dönem İslâm Mezhepleri, çev. Mehmet Dalkılıç ve Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:20, Sayı:1, 1972, (s. 219-247).

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XVI, s. 169-175.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 22, Sayı: 1, 1978, (s. 245-275).

Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbaziyye", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, XIX, s. 256-26.

Fığlalı, Ethem Ruhi, Günümüz İslâm Mezhepleri, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İzmir, 2014.

Fığlalı, Ethem Ruhi, İbazîye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1983.

Fığlalı, Ethem Ruhi, İtikadi İslâm Mezheplerine Giriş, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İzmir, 2007.

Gölcük, Şerafeddin ve Süleyman Toprak, Kelam Tarih-Ekoller-Problemler, Tekin Kitabevi, 8. Baskı, Konya, 2014.

Gömbeyaz, Kadir "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbazîler mi, Selefîler mi? Metodik Bir Tartışma", E-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, 2016, (s. 77-98).

Güner, Selda, Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013.

Hartmann Richard, “Vahhâbîler”, çev. Onur Özatağ, Kader Dergisi, Cilt: 17, Sayı. 1, 2019, (s. 272-94).

Hatipoğlu, Mehmet Said, Hilâfetin Kureyşiliği, Kitabiyat Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

Herrâs Muhammed Halil, El-Akîdetü'l-Vasıtıyye ve Şerhi, çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Guraba Yayınları, İstanbul, trs.

Izutsu Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

İbn Abdülvehhâb Muhammed, Kitabu't Tevhid, çev. Dündar Ahmet İhsan, Guraba Yayınları, İstanbul, 2013.

İbn Baz Abdulaziz b. Abdullah, Keşfu's Şubuhat Şerhi, çev. Ahmet Aslanoğlu, İnceleme Araştırma Eserleri Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn Baz, Abdulaziz b. Abdullah, “Muhammed b. Abdilvehhab”, çev. Enbiya Yıldırım, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Say: 9, 2000, (-).

İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî Sahîh-i Buhârî Şerhi (XIII), çev. İbrahim Tüfekçi, Polen Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn Haldun, Mukaddime, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

İbn Useymin Muhammed b. Salih, İsim ve Sıfatlar Tevhidinde Ehl-i Sünnet'in Muhaliflerine Cevabı, çev. Necmi Sarı, Ümmül Kura Yayınevi, İstanbul, 2010.

İbn Zekvan Salim, es-Sîre Bir Hâricî/İbazî Klasığı, çev. Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbni Sad Muhammed, Kitabü't Tabakati'l Kebir (III), çev. Hikmet Akdemir, Ed. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, İstanbul, 2015.

İbnü'l Esir, İslâm Tarihi (II), çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

İbnü'l Esir, İslâm Tarihi (III), çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985.

İğde, Muhyettin, Siyasî-İtikadi bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

İsfehânî Rağıb, Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü, çev. Abdalbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2012.

İşcan, Mehmet Zeki, "Tarih Boyunca Selefî Söylem", İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı: 1-2, 2015, (s. 1-14).

İşcan, Mehmet Zeki, Selefilik İslâmî Köktenciliğin Tarihi Temelleri, Kitap Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul, 2017.

İşcan, Mehmet Zeki. "Tarihsel Perspektif ve Neo-Selefî Hareketler", Gerilim ve Çatışma Arasında Mezhep -Mezhep Sosyolojisi-, Ed. Tekin Mustafa, Eskiye Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2017, (p. 179-215).

Kahyaoğlu, Yahya, Hâricîlerin Edebi Yönleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 1998.

Koca, Ferhat, "İslâm Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel karakteristiği", İlahiyat Akademi Dergisi, Sayı: 1-2, 2015, (s. 15-70).

Koca, Ferhat, İslâm Hukuk Tarihinde Selefî Söylem Hanbeli Mezhebi, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı. Ankara, 2011.

Kubat, Mehmet, İslâm Mezhepleri Tarihi, Kitap Dünyası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2017.

Kurşun, Zekeriya, "Suûdîler", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVII, s. 584-587.

Kutlu, Sönmez, Mezhepler Tarihine Giriş, Dem Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2017.

Kutlu, Sönmez, Selefliliğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Otto Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2017,

Kutlu, Sönmez. “Vehhâbîlik”, İslâm Mezhepleri Tarihi, Ed. Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, (p. 482-508).

Matürîdî Ebu Mansûr, Kitabü't-Tevhid, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara, 2016.

Nevevî Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhac (V), çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Polen Yayınları, İstanbul, 2015.

Nevevî Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, Sahîh-i Müslim Şerhi el-Minhac (II), çev. Mehmet Beşir Eryarsoy, Polen Yayınları, İstanbul, 2015.

Nu'aymi Selim, “Hâricîlerin Doğuşu”, çev: Harun Yıldız, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 10, 1998, s. (511-536).

Oral, Osman, “Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbîlik Adlı Makalesi”, e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 2014, (s. 71-102).

Önkal, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, İSTEM Dergisi, Sayı: 2, 2003, (s. 65-68).

Özervarlı, Mehmet Sait, “Selefiyye”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVI, s. 399-402.

Özkan, Mustafa, Dört Halife ve Emeviler Döneminde Din-Devlet İlişkisi, Araştırma Yayınları 2. Baskı, Ankara, 2015.

Özler, Mevlüt, Kelam El Kitabı, ed. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 2017, (p. 217-253).

Radi Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyin eş-Şerif, Nehcü'l Belağa, çev. Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.

Rahman Fazlur, İslâm, çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993.

Raymond Jean, Vehhâbîlerin Ortaya Çıkışı, çev. Ramazan Adıbelli, Karahan Kitapevi, Adana, 2010.

Sabuni Nureddin, Matüridiyye Akaidi, çev. Bekir Topaloğlu, İFAV Yayınları, İstanbul, 2016.

Said Nursi, Bediüzzaman, Mektubat, rnk Neşriyat, 4. Baskı, İstanbul, 2009.

Sancar, Faruk, “Bağnaz Bir Selefî mi Endişeli Bir Entelektüel mi? (İbn Teymiyye’nin Eleştirel ve Reaksiyoner Karakteri Hakkında)”, Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 46, 2015, (s. 97-125).

Sarıkaya, Berat, “İbn Teymiyye’nin Tevhid Anlayışı ve Pratik Tevhid Vurgusu”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt. 4, Sayı: 7, 2015, (s. 91-114).

Şankı Muhammed b. Muhtar, Sahabe Arasındaki Siyasî İhtilaflar, çev. Mahmut Aktaş, Çıra Yayınları, İstanbul, 2017.

Şehristani Muhammed, Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Taberi Muhammed b. Cerir, Tarih-İ Taberi (III), çev: Mehmet Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, trs.

Taberi Muhammed b. Cerir, Tarih-İ Taberi (IV), çev: Mehmet Faruk Görtunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul, trs.

Türkel, Rifat, Vehhâbîlik ve Arka Planı Başlangıçtan II. Suud Devleti’ne Kadar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

Van Vloten Gerlof, Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia Ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, çev. Mehmet Sait Hatipoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986.

Watt William Montgomery, Hz. Muhammed'in Mekkesi, çev. Mehmet Akif Ersin, KURAMER Yayınları, İstanbul, 2017.

Watt William Montgomery, İslâmî Tetkikler İslâm Felsefesi ve Kelamı, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

Wellhausen Julius, İslâmîyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ahmed b. Hanbel", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, II, s. 82-87.

Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, XXXV, s. 311-314.

Yıldırım, Ergün, Cihad ve İsyan Selefilik, Vehhâbîlik, Cihadilik, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2019.

Yıldız, Harun, "Hâricîlerin Doğuşunda Kurra'nın Rolü", EKEV Akademi Dergisi, Sayı:18, 2004, (s. 263-282).

Yıldız, Harun, Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi, Ankara: Araştırma Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2016.

Yıldız, Mehmet Ali, Dini Şiddetin Kültürel Kökenleri –Hâricîlik Örneği-, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010.

Yıldız, Metin, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, 2020, (s. 167-187).

Yıldız, Metin, “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, Kader Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 2, 2018, (s. 294-318).

Yörükan, Yusuf Ziya, “Vehhâbîlik”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 1953, (s. 51-67).

Yurtalan, Büşra, “İbn Haldun’un Asabiyet Teorisinin Hâricî Düşünce Üzerinde Yansımaları”, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, 2017, (s. 237-249).

